

О. М. Гладун, Н. В. Кулик, О. П. Рудницький

Населення України

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Чисельність і відтворення населення (Н.). Про зміни чисельності Н. У. в достатист. добу, тобто до поч. запровадження його обліку в межах сучас. тер. нашої держави, можна вести мову із певним застереженням. Варто взяти до уваги, що автори оперують у цьому демогр. аналізі не лише окремими роками і десятиріччями, а й тисячоліттями та століттями, тому виявлені під час дослідж. закономірності й тенденції історії Н. У. в укрупнених періодах загалом об'єктивно відображають демогр. реалії певних істор. епох. Водночас варто виходити із того, що Н. У. в істор. ретроспективі могло призупинитися у зростанні або ж навіть зменшуватися, але лише упродовж певних проміжків часу, і щойно особливо несприятливі пертурбац. чинники зникали, зростання Н. відновлювалося і заг. тенденція істор. динаміки чисельності Н. до поч. 1990-х рр. продовжувала зберігати позитивну спрямованість.

Н. У. у більшості періодів повільно, але зростало. Так, у 1-й пол. 1 тис. його чисельність зросла у 1,5 раза, а в 2-й пол. 1 тис. – у 1,8 раза. Позитивною була тенденція змін чисельності людності й у княжу добу (поч. 2 тис.). На час виникнення Київ. Русі людність на сучас. укр. тер. становила 3,2 млн осіб. Заг. приріст Н. на сучас. тер. України у княжу добу становив 2,6 млн осіб, при середньоріч. темпі приросту 0,2 %. Вкрай крит. ситуація склалася в Україні у зв'язку з навалою монголо-татар. Політика завойовників щодо підкореного Н., яке винищували фізично й масово забирали в полон, спричинила його різке скорочення: із 5,8 млн напередодні навали до 4,6 млн осіб наприкінці 13 ст. Відтоді подолання явищ демогр. регресу було непростим і відбувалося довго: за три століття Н. У. в сучас. межах збільшилося лише на 1,9 млн осіб. Надто складною у демогр. плані була ситуація в Україні в серед. та 2-й пол. 17 ст. Цей період був часом катастроф. скорочення чисельності людності, і його можна характеризувати як чергову демогр. катастрофу, виникнення якої зумовлено подіями Визв. війни під проводом Б. Хмельницького, рос.-польс. війни 1654–67, походами турків і крим. татар, військ Речі Посполитої, «Великим згоном» жит. Правобережжя Дніпра на Лівобережжя тощо. Чисельність Н. укр. земель у 17 ст. скоротилася на 1,5 млн осіб.

У формуванні чисельності Н. У. задіяні складові природ. руху (народжені, померлі) та міграцій (прибулі, вибулі). Водночас компоненти руху Н. знач. мірою детермінуються пертурбац. чинниками (війнами, голодом, епідеміями, насильниць. міграцією, масштаб. стихій. лихами). В істор. ретроспективі смертоносна тріада (війна–голод–епідемія) відіграла роль визначал. чинника у демогр. процесах в Україні. Часто голод не виникав самостійно, а був поєднувал. ланкою між війною та епідемією. Війна призводила до занепаду с. господарства, що викликало голод, і, як наслідок, епідемію. Кожна складова тріади окремо чи всі три разом призводили до знач. убутку Н. Хоча були періоди, коли пертурбац. фактори зумовлювали не лише убуток приросту, а й значне скорочення самої чисельності людності. В результаті Україна за рівнем чисельності відкочувалася на багато років назад.

Заг. стабілізація на укр. землях у 18–19 ст. справила позитив. вплив на демогр. ситуацію. Воєнні дії тих часів практично не торкнулися більшості укр. земель. У 18 ст. звелися до мінімуму татар. набіги, а після 1768 – припинилися. Це були два століття накопичення демогр. потенціалу. Для України до кін. 19 ст. був притаманний традиц. тип відтворення Н., що характеризувався дуже високою смертністю (заг. коефіцієнт смертності у безкриз. роки – 35 ‰, смертність немовлят – 320 на 1000 новонароджених, очікув. тривалість життя чоловіків – 29 р., жінок – 30 р.), ранньою і заг. шлюбністю, дуже високою, нерегульованою на внутр.-сімей. рівні народжуваністю (заг. коефіцієнт народжуваності – 50 ‰, коефіцієнт сумар. народжуваності – 7,5 дитини на одну жінку). Народжуваність у той період була дуже високою за рівнем, проте вельми низькою за ефективністю. Жінки народжували багато дітей, але втрати сімей через надзвичайно високий рівень дит. смертності були величезними. Лише половина дівчат досягала серед. віку материнства, однак при рівні народжуваності 7,5 дитини на одну жінку забезпечувалося стале розширене відтворення – кількість дочок була в 1,4 раза більшою від кількості матерів. Чисельність Н. щорічно збільшувалася на 1,4–1,5 % аж до поч. 1-ї світової війни. Швидкі темпи зростання Н. досягалися ціною високого марнотратства людського капіталу. Відтворення поколінь було розширеним, проте високозатратним, оскільки близько половини дівчаток із числа народжених не мали шансів дожити до віку, в якому вони могли замінити матерів. У структурі причин смерті переважали інфекц. та паразитарні хвороби. Тому при порівняно стабільній динаміці рівнів народжуваності зміни чисельності Н. до поч. 1-ї світової війни визначалися переважно рівнями смертності людності. Збільшення Н. не раз порушувалося демогр. кризами, що проявлялися, зокрема, в абсолют. убутку Н. Деякі кризи були переважно природними для свого часу і зумовленими неврожаннями та епідеміями, яким тогочасна укр. людність ще не вміла ефективно протидіяти. В цьому виявилася відсталість Рос. імперії та Австро-Угорщини, яким були підвладні укр. землі.

У розвитку Н. У. в 19 ст. виділяють 2 періоди. У 1-му періоді (1795–1860) Н. укр. земель збільшувалося стрибкоподібно, із доволі знач. природ. убутком людності протягом 6-ти р.

(1812, 1813, 1831, 1848, 1849 і 1855). Величина природ. убутку за вказані роки становила 2,5 млн осіб. Заг. збільшення людності України за період 1795–1860 повністю забезпечувалося (на 99,2 %) природ. приростом, що складав 6,2 млн осіб. 2-й етап у розвитку людності України в 19 ст., що бере відлік від селян. реформи 1861, тривав до поч. 1-ї світової війни. Протягом 1861–1914 чисельність Н. У. зросла на 19,6 млн осіб, або ж у 2,2 раза при середньоріч. темпі 1,5 %. При тому міграц. сальдо в цьому періоді було від'ємним і становило 1,6 млн осіб. Такі позитивні зрушення в розвитку укр. людності ні в поперед. століттях, ні у 20 ст. не спостерігали. Скасування кріпацтва у підрос. Україні 1861 зробило можливим масові міграції укр. селян на Пн. Кавказ, Нижню Волгу, в Сибір, на Далекий Схід і у Пн. Казахстан. Із Галичини та Буковини селянство мігрувало до Бразилії, Аргентини, США та Канади. Відбувався також міграц. приплив на території України (росіян, німців, поляків). 1861–1913 Н. У. збільшувалося середньорічно на 369 тис. осіб, що у 5 разів перевищує відповід. показник 1795–1861. Особливо стрімке підвищення темпів природ. приросту на рівні 1,7–1,8 ‰ спостерігалось 1896–1913. Відбулося зниження рівнів народжуваності та смертності, що свідчить про початок демогр. переходу в Україні.

Демогр. перехід – фундам. закон розвитку людства, його зміст полягає у зміні типу відтворення Н., зокрема в переході від високих рівнів народжуваності та смертності до низьких. У різних країнах перебіг демогр. переходу мав власну специфіку, його тривалість становить понад 100 р. Специфіка демогр. переходу в Україні порівняно із більшістю країн Заходу полягала у перерв. характері розвитку цього феномену через демогр. катастрофи, спричинені чинниками пертурбац. характеру (війнами, революціями, голодом, колективізацією, масовим держ. терором, насильниц. міграцією тощо). Початок демогр. переходу в Україні пов'язаний зі зменшенням рівня смертності Н., він реалізувався через механізм епідеміол. (сан.) переходу. Епідеміол. перехід становить феномен модернізації смертності на основі структур. перебудови причин смерті та відповідно кардинал. зрушень у віковому складі померлих, що лежить в основі збільшення очікув. тривалості життя. За даними сан. статистики, рівень інфекц. смертності укр. Н. перед 1-ю світ. війною знизився порівняно з 1890-ми рр. майже вдвічі, що для того часу було великим досягненням. Відбулося скорочення заг. коефіцієнта народжуваності із 48,6 ‰ у 1897–1901 до 43,8 ‰ у 1909–13, або майже на 9 %.

Еволюц. розвиток демогр. переходу 1896–1913 був перерваний демогр. катастрофою 1914–23. За 10 криз. років відбувся відкат від набутих Україною перед війною позитив. результатів демогр. модернізації. Структура причин смерті в роки війни внаслідок посилення в її складі інфекц. компонента набула ще більшої архаїчності. Погіршилися кількісні параметри природ. руху Н. Так, заг. коефіцієнт народжуваності скоротився на 25,6 %, а рівень заг. коефіцієнта смертності зріс на 30 %. Очікув. тривалість життя при народженні за роки катастрофи зменшилася у чоловіків на 23 %, а в жінок – на 13 %. Криз. ситуація у сфері відтворення Н. вплинула на скорочення чисельності й зумовила значні

прямі та непрямі демогр. втрати. Втрати Н. через надсмертність дорівнювали 4,5 млн осіб, із них 3 млн припадає на чоловіків, а 1,5 млн – на жінок. Катастроф. падіння дитород. активності Н. призвело до суттєвого дефіциту народжуваності, або непрямих демогр. втрат. Зниження народжуваності як важливий компонент демогр. переходу ніколи не припинялося. Особливо значною була величина дефіциту народжень через обвальне падіння під час війн і революції дитород. активності людності – 3,2 млн осіб.

Після лихоліть 1914–23 настав компенсац. період у сфері відтворення Н. У., протягом якого заг. рівень народжуваності людності підвищився на 9,2 %. Динаміка смертності Н. У. впродовж 1923–28 відзначалася позитив. зрушеннями, особливо для жінок. Заг. рівень смертності у цей період зменшився на 46,8 %, показник тривалості життя у чоловіків підвищився на 3,4 р., а в жінок – на 4,1 р. 1927–31 відновився процес трансформації традиц. структури причин смерті в сучасну. Чисельність Н. У. 1927–31 зросла на 5788,9 тис. осіб, або ж на 13,5 %. Проте еволюц. характер демогр. розвитку був перерваний колективізацією (див. Колгоспи) та голодомором 1932–33 (див. Голод, голодомор 1932–33), що призвело до радикал. змін у динаміці демогр. показників. У цей період спостерігалось катастроф. підвищення смертності – кількість померлих 1933 порівняно з 1931 зросла у 7 разів, а число народжених 1934 було майже вдвічі меншим, ніж у передкриз. роки. 2-а демогр. катастрофа спричинила масштабні втрати людності УСРР: сукупні демогр. втрати під час голодомору становлять 4528,5 тис. осіб, зокрема 3942,5 тис. – через надмір. рівень смертності (прямі втрати) та 586,0 тис. – дефіцит народжуваності. Величину прямих втрат сільс. Н. оцінюють у 3654,9 тис. осіб, що становить 92,7 % від усіх втрат. Утрати через надмір. рівень смертності в міських поселеннях УСРР визначають цифрою у 287,6 тис. осіб, що у 12,7 раза менше, ніж у сільс. місцевості. Дефіцит народжуваності людності УСРР під час 2-ї катастрофи становив 586 тис. осіб, зокрема 519,1 тис. у селах та 66,9 тис. у містах. Заг. показник смертності людності України в сучас. межах підвищився із 18,9 ‰ у 1927–31 до 46,4 ‰ у 1932–34, або ж у 2,6 раза. У межах УСРР заг. коефіцієнт смертності Н. 1933 складав 135,3 ‰ і зріс порівняно із 1931 у 7,4 раза. До небачених в історії величин скоротилася 1933 очікув. тривалість життя Н. у підрад. Україні – до 8,3 р., у чоловіків – до 6,7 р. і в жінок – до 10,9 р. Чисельність людності УСРР на поч. 1935 порівняно з 1932 скоротилася в абсолют. вимірі на 3,5 млн осіб, або ж на 10,8 %. Під час 2-ї демогр. катастрофи 1932–34 рівень народжуваності у підрад. Україні зазнав неординар. зрушень. Так, число народжень 1934 було майже вдвічі меншим, аніж 1930. Дані мед. статистики 2-ї пол. 1920-х рр. свідчать про відновлення довоєн. спроби «запуску» епідеміол. переходу в підрад. Україні. Однак ледве розпочавшись, він був грубо перерваний демогр. катастрофою, викликаною голодомором 1932–33, коли осн. причинами смерті залишалися хвороби екзоген. походження. Повернення до епідеміол. переходу припадає на 2-у пол. 1930-х рр., після подолання наслідків голодомору. Проте цей процес виявився не лише короткочасним, а й дуже сповільненим. Радше це був не епідеміол. перехід як такий, а відновлення демогр. параметрів докриз. періоду. Проте навіть ці, по суті

позитивні, тенденції демогр. динаміки не усталилися перед 2-ю світ. війною. За даними статистики смертності, у структурі причин смерті напередодні цієї війни все ще переважали хвороби екзоген. походження.

3-я демогр. катастрофа, спричинена 2-ю світ. війною, радикально позначилася на всіх сторонах демогр. розвитку України. Рівень народжуваності за ці роки скоротився із 28,9 ‰ у 1935–36 до 26,1 ‰ у 1937–47. Заг. коефіцієнт смертності в означений період зріс із 13,9 ‰ у 1935–36 до 34,2 ‰ у 1937–47, або ж у 2,5 раза, а очікув. тривалість життя зменшилася в чоловіків на 12,9 р., у жінок – на 5,3 р. Чисельність Н. У. за роки нім.-рад. війни 1941–45 скоротилася на 8,9 млн осіб. Заг. демогр. втрати України у 1-й пол. 20 ст. становлять 23 178,3 тис. осіб, зокрема 17 269,3 тис. припадає на прямі втрати через надмір. рівень смертності й 5909,0 тис. осіб – на непрямі, в результаті обвал. падіння народжуваності в криз. роки.

Розмір втрат Н. у період демогр. катастроф оцінювало багато дослідників. При цьому якщо кількість оцінок втрат у період 1-ї катастрофи незначна, то щодо 3-ї катастрофи їх значно більше. Але найбільша кількість оцінок стосується втрат під час голодомору 1932–33. Аналіз публікацій остан. років засвідчує загострення істор.-демогр. дискусій; при цьому значна частка оцінок не має чітко визначених методол. підходів і ґрунтується на фрагментар. фактогр. базі. Подеколи проблему втрат людності вирішують не з позиції пошуку наук. істини, а з міркувань ідеол. чи політ. доцільності. Нині в широкому інформ. просторі особливо активно артикулюють цифру прямих втрат у 7 млн осіб. Загалом же діапазон оцінок демогр. втрат варіюється від 1 до 12 млн осіб. Оцінювання втрат людності є невід'ємною складовою предмета демографії; його проводять із використанням певного інструментарію відповідно до засадничих методол. настанов сучас. демогр. науки. Аналіз перебігу демогр. процесів у 1930-і рр., даних демостатистич. та ін. джерел, а також проведене моделювання засвідчує, що реал. діапазон втрат під час голодомору 1932–33 може перебувати у межах 3,5–4,5 млн осіб. Безумовно, ці оцінки є предметом наук. дискусій і надалі.

Значні людські втрати внаслідок соц. катаклізмів у 1-й пол. 20 ст. істотно підірвали демогр. потенціал України, зокрема позбавили її виграшу, який вона могла отримати у процесі демогр. переходу і пов'язаного з ним демогр. вибуху. Проте цього не відбулося через масштабні втрати Н. Якби Україна змогла б уникнути цих катастроф, тоді чисельність її Н. на час проголошення незалежності становила б 80–85 млн осіб. Після 2-ї світової війни в Україні відновилося зростання Н., перерване війною. До серед. 1960-х рр. збільшення чисельності Н. залишалося досить значним. Довоєнна чисельність людності України була відновлена до 1960. Проте від серед. 1960-х рр. у зв'язку з подальшим зниженням народжуваності, припиненням зниження смертності, а також постарінням Н. величина середньоріч. приросту людності скоротилася. Поступ. зниження темпів приросту спостерігалось й у 1970-і, а особливо інтенсивно – у 1980-і рр. У 1948–58 середньоріч. темп

приросту Н. У. становив 1,6 %, 1959–69 – 1,1 %, 1970–78 – 0,6 % і 1979–88 – 0,3 %. Це зумовлено переважно зниженням природ. приросту: якщо 1948–58 він становив 514,1 тис., 1959–69 – 424,3 тис., 1970–78 – 263,6 тис., то 1979–88 – лише 179,5 тис. осіб.

Ін. гол. чинник, що визначав динаміку чисельності людності України, – міграція. Загалом за період 1950–90 УРСР мала додатне сальдо міграції порівняно з ін. союз. респ., за винятком 1952, 1954–55, 1961, 1970, 1976–78 і 1982–88. Передумови зниження чисельності людності України існували ще від поч. 1960-х рр., коли почалося невпинне скорочення природ. приросту Н. Сальдо міграції, якщо й було додатним, мало невеликі розміри. Це неминуче мало призвести Україну до депопуляц. процесів, що й сталося у 1990-х рр. За роки незалежності в Україні відбувся перелом тенденції зростання чисельності Н. Ця ситуація зумовлена як вичерпанням потенціалу демогр. зростання, що накопичився у віковій структурі й певний час підтримував природ. приріст Н., так і загостренням криз. явищ в укр. соціумі. Якщо 1959 заг. річний приріст Н. складав 600 тис. осіб, що на 94 % було зумовлено природ. поповненням Н., то протягом 1989 кількість жит. в Україні зростає лише на 136 тис. При цьому внесок природ. приросту до його заг. величини становив 66 %. У 1991 для всього Н. У. було зафіксовано природне зменшення, що систематично посилювалося упродовж наступ. років. Водночас саме міграц. приріст на поч. 1990-х рр., який 1991–92 досяг 439 тис. осіб, перекрив природ. убуток і забезпечив у підсумку зростання чисельності Н. за цей час майже на 300 тис. осіб. На поч. 1993 на території України чисельність Н. сягнула макс. позначки – 52,2 млн осіб, після чого цей показник набув сталої тенденції до скорочення. Поєднання в часі природ. та міграц. убутку 1993–2019 призвело до заг. зменшення Н. на 8 млн, або ж на 300 тис. осіб у середньому за рік. Середньоріч. темп зменшення чисельності Н. упродовж 1993–95 становив 0,6 %, 1996–2002 – 0,9 %, а 2003–13 – 0,5 %. Найінтенсивнішим цей процес був 2000–01, коли чисельність жит. України скоротилася на 1,1 %. Гол. роль у зменшенні чисельності Н. У. відіграє депопуляція, що розпочалася в сільс. місцевості ще 1979, а заг.-нац. масштабу набула від 1991. Якщо 1991–95 природ. убуток Н. становив 173,3 тис. осіб у середньому на рік, то 1996–2002 – 340,8 тис., а 2003–13 – 248,8 тис. В останні роки темпи депопуляції в Україні дещо сповільнилися й природне зменшення Н. стабілізувалося на рівні 150–160 тис. осіб. Додатне сальдо міграції Н. зафіксовано в Україні на поч. 1990-х рр., зокрема 1989–93 до України приїхало на 618 тис. осіб більше, ніж виїхало. Макс. додатне сальдо міграції в Україні спостерігалось 1992 (262 тис. осіб), починаючи від 1994, воно стало від'ємним. Протягом наступ. років формування знач. потоків зовн. мігрантів поглиблювало процес скорочення чисельності Н. У. Негативне сальдо міграції в Україні у підсумку за 1994–2004 досягло 1002,8 тис. осіб, або ж 91 тис. осіб у середньому за рік, що становило 15,4 % від зменшення кількості Н. за цей час. Таким чином, скорочення чисельності жит. України впродовж 1994–2004 на 4,2 млн осіб було зумовлено також і міграц. впливом Н. за межі країни. Сповільнення природ. убутку Н. протягом кількох остан. років (до 2014) виявилось тимчас. явищем і було спричинене перехід. чинниками, серед яких гол. роль

належить збільшенню чисельності жінок дітород. віку внаслідок підвищення народжуваності у 1980-х рр., а також призупиненню зростання і навіть скороченню числа літніх людей, що сповільнювало зростання числа смертей. Від 2001 60-річну межу переходили малочисленні покоління 1941 і наступ. років народж., внаслідок чого число людей віком 60 р. і старше скоротилося у початк. роках 21 ст. Вплив обох чинників практично вже вичерпав себе, внаслідок чого 2001–10 число потенц. матерів повернулося до рівня поч. 1990-х рр., а зростання числа літніх людей знову збільшилося за рахунок числен. повоєн. поколінь, народжених 1949–60. У результаті структурні фактори, дуже сприятливі з огляду на формування природ. приросту в 1-му десятиріччі 21 ст., від серед. 2-го отримали протилежну тенденцію.

Ще один чинник, що зумовив сповільнення природ. убутку Н. У. до 2014, – сприятл. зміни в динаміці народжуваності внаслідок активізації соц.-демогр. політики. Сприятл. зміни вікової структури Н. до 2015 посилювали позитив. ефект покращення показників народжуваності, однак після 2015 зміни вікового складу почали діяти у протилеж. напрямі, послаблюючи ефект досягнень демогр. політики.

Розміщення Н. – географічний розподіл людності по окремих частинах території. Осн. показниками розміщення є чисельність (чи частка від заг. чисельності) та густина Н. Якщо динаміка людності переважно залежить від її природ. руху, то зміна в розміщенні Н. всередині країни пов'язана з міграц. процесами. Сучасну укр. тер. поділяють на 2 частини, що відповідають ліс. і степ. ландшафт. зонам (лісостеп. зону можна розглядати як перехідну). Ліс. зона була здавна заселена осілими землеробами, степ. – кочовиками-скотарями. У 16 – 1-й пол. 19 ст. тривав процес колонізації лісостепу і степу землеробами (переважно українцями), кочовики-скотарі або перейшли до землеробства, або ж емігрували. Заг. стабілізація політ. ситуації в Європі після наполеонів. війн справила позитив. вплив – 19 і поч. 20 ст. були винятково мирними в укр. історії. Воєнні дії практично не торкнулися більшості укр. етніч. земель. 19 ст. стало періодом накопичення демогр. потенціалу, його рівномірнішого розміщення на сучас. укр. території. Н. У. за століття зросло з 10,5 млн осіб у 1795 до 28,9 млн у 1897. Заг. приріст у 18,4 млн осіб безпрецедентний у демогр. історії України. Саме на 19 ст. припадає завершення госп. колонізації України. Динаміку цього процесу дає змогу відстежити такий інтеграл. показник, як густина Н. Її розраховують шляхом ділення чисельності людності на розмір площі, на якій воно розселяється (зазвичай це число осіб на 1 км²). Середня густина Н. на сучас. тер. України перед поч. Визв. війни під проводом Б. Хмельницького (1648) була невисокою і 1629 становила 11,3 осіб на 1 км², до 1795 цей показник зріс на 59,3 %. У 19 ст. густина Н. мала позитивну динаміку і на рубежі 19 та 20 ст. досягнула позначки 50 осіб на 1 км². Якщо 1795 показник густоти Н. виявляв перепади в діапазоні 39,4 осіб на 1 км² на Тернопільщині та 3,7 осіб на 1 км² на Херсонщині, то наприкінці 19 ст. ситуація дещо вирівнялася, і згаданий

діапазон пролягав між відмітками у 92,7 осіб на 1 км² на Тернопільщині й 19,0 осіб на 1 км² на Херсонщині. Розрив між макс. і мін. показниками скоротився із 10,6 раза до 4,4. Оскільки для переважно аграр. економіки оптимальний показник становить 30–35 осіб на 1 км², цілком очевидно, що наприкінці 19 ст. практично вся тер. України вже була обжитою, освоєною.

Одночасно виникла проблема перенаселення. Україна і без того за середньою густиною людності на поч. 20 ст. (50 осіб на 1 км²) обігнала решту країн Сх. Європи. А у старозаселених р-нах (Зх., Правобережна і Лівобережна Україна) ці параметри перед 1-ю світ. війною істотно перевищено (70–105 осіб на 1 км²), що призвело до формування знач. надлишків робочої сили. Цю проблему вирішували шляхом стихій. труд. еміграції. У півдн. Україні гол. напрямком був зх. – спочатку до Лат. Америки, потім – до США і Канади. У півр. Україні на перших порах переважав пд. напрямок – на вільні степ. землі у Причорномор'ї. Від кін. 19 ст. міграцію українців зорієнтовано у сх. напрямку – на вільні землі за Уралом і до Пн. Казахстану. Проте проблему аграр. перенаселення це не знімало, а лише послаблювало. Аналіз регіон. диференціації показників густоти Н. у 19 ст. показує 3 поперечні смуги в геогр. вимірі: пн., середню і пд. Найгустіше заселено тер., що входять у середню смугу (землі нинішніх Львів., Терноп., Хмельн., Чернів., Вінн., Київ., Черкас., Полтав., Харків. обл.). Це переважно смуга лісостепу, що має найкращі умови для с. господарства. Густина людності в цій смузі становила наприкінці 19 ст. бл. 70 осіб на 1 км². Удвічі менше були заселені пн. землі, передусім через гірші ґрунти і менш сприятливі клімат. умови для ведення с. господарства (тер. сучас. Волин., Рівнен., Житомир., Черніг. та Сум. обл.). Середня густина Н. у цій смузі наприкінці 19 ст. становила понад 40 осіб на 1 км². Найрідше була заселена Південна – степова – Україна, тоді ще недостатньо колонізована. У регіон. картині розміщення людності України у 1-й пол. 20 ст. сталися значні зміни. Як і у 19 ст., так і за даними переписів 1926 та 1939 виразно виділяють 3 зони (пн., середню і пд.). Пн. межа лісостепу є водночас межею між густозаселеною серед. смугою та північною. 1939 пересічна густина Н. пн. смуги становила 57 осіб на 1 км². Взагалі густина людності у межах цієї смуги залежить від якості ґрунтів і більшої чи меншої заболоченості території. Різниця в густоті Н. між серед. і пд. смугами вже не така різка, як у 19 ст., оскільки завдяки колонізац. процесам у цей час відбулося деяке вирівнювання густоти. У серед. смузі пересічна густина Н. становила майже 85 осіб на 1 км², а у пд. смузі – майже 60 осіб на 1 км². Вона зменшується у міру збільшення сухості клімату, отже найнижча – в херсон. і крим. степах. Проте на густоту людності Пд. України значно вплинула індустріалізація, що за міжперепис. період (1926–39) охопила Донбас та Придніпров'я. Більшість укр. земель у часи перед колективізацією потерпала від гострого аграр. перенаселення, що зникло після багатомільйон. людських жертв укр. села під час голодомору 1932–33 та масового міграц. впливу з сіл до міст. У повоєн. період густина Н. у продовжувала зростати і макс. значення сягнула на поч. 1990-х рр. – майже 88 осіб на 1 км². Після 1993 чисельність Н. невпинно скорочується і, відповідно, зменшується показник густоти людності – на поч. 2020 він

знизився порівняно з 1991 на 14,6 %.

Урбанізація. Форма розселення (міські та сільс. поселення і співвідношення між ними) суттєво впливала на всі сторони життєдіяльності укр. етносу в різні періоди його історії. Перші міські поселення грец. переселенців з'явилися в 7–6 ст. до н. е. у Пн. Причорномор'ї. Грец. міста-колонії виконували функцію госп.-торг. посередника між антич. цивілізацією і тогочас. Н. Сх. Європи. Деякі з них (Ольвія, Тіра) припинили існування під тиском варварів, а ін. (Херсонес Таврійський, пізніша назва – Херсон, і Пантікапей, пізніша назва – Боспор) продовжували існувати і в період Середньовіччя. Постання міської субкультури у межах сучас. тер. України (за винятком Криму, де міська субкультура існувала безперервно з антич. часів, та Закарпаття, де заснування міст пов'язане з діяльністю угор. королів і магнатів) припадає на кін. 1 – поч. 2 тис. Найдавніші міста виникали на базі протоміських поселень, утворених сх.-слов'ян. племінними об'єднаннями та/або ранньою руссю – торг.–пірат. корпораціями, що складалися переважно зі скандинавів. Терміном «город/град» у давньорус. мові позначали будь-яке поселення, що мало фортифікац. споруди, тому визначати рівень урбанізації Київ. Русі за кількістю згаданих у писем. джерелах «городів» чи за кількістю виявлених городищ некоректно. Науковці намагаються встановити формал. ознаки, що допомогли б відрізнити «справжні» міста – центри політ. і церк. влади, ремесла, торгівлі та культури – від ін. типів укріплених поселень (прикордон. фортець, укріплених князів. і бояр. садиб тощо). Наприкінці 13 ст. на тер. Галиц.-Волин. держави зафіксовано новий термін «місто», що відповідав нім. «Stadt» і відокремлював це поняття від «замку» – терміна, що прийшов на зміну «граду» в 14 ст.

Чисельність Н. у давньорус. містах не підлягає обліку, тому можна робити тільки наближені її оцінки з використанням даних археології, писем. джерел і методів демогр. моделювання. Найбільшим із міст Київ. Русі був Київ, кількість Н. якого у період макс. зростання можна оцінити у 35 тис. осіб. Більшість міст належали до категорії «малих» із Н. не більше 1–2 тис. осіб. Під час експансії монголо-татар міські поселення на тер. сучас. України зазнали великих втрат, багато міських поселень зруйновано вщент. У 14–15 ст. відбудовували старі міста та закладали нові, внаслідок чого зростала чисельність міського Н. Київ зберіг провідне місце у госп. житті. Зросло значення Львова, засн. у серед. 13 ст. Вдале геогр. розташування на вододілі середземномор. та балт. басейнів невдовзі перетворило місто на великий торг. і культур. центр. У зх.-укр. регіоні у 14–15 ст. статус міст отримали понад 100 насел. пунктів. У 2-й пол. 13 – 16 ст. на узбережжі Чорного моря, у гір. Криму та степ. зоні постали нові міста, зобов'язані своїм народженням Золотій Орді, Генуез. респ., Крим. ханату й Осман. імперії. Найбільше із цих міст – Кафа (нині м. Феодосія АР Крим; у 16 ст. її Н. становило не більше 20 тис. осіб).

Після звільнення від золотоордин. залежності у 1360-х рр. укр. землі зазнавали нападів татар, що особливо посилювалися наприкінці 15 ст. Для оборони від них було збудовано

систему оборон. замків, багато з яких із часом переросли у міста. Міста у межах тер. України, підпорядк. Речі Посполитій, станом на 17–18 ст. належали державі (20 %), Церкві та магнатам (80 %). Міщани постійно відчували тиск із боку власників. Польс. королі виступали на захист інтересів шляхти, а не міст, як це було у 3х. Європі. Однак для того, щоб забезпечити мін. умови розвитку міст, литов. великі князі, польс. королі, магнати надавали укр. містам самоврядування (Магдебур. право). Слабкий розвиток міст в Україні (наприкінці 18 ст. міське Н. у заг. чисельності людності становило 9,9 %) зумовлений пануванням кріпосниц. відносин, натурал. характером с. господарства, що мало залежало від міської торгівлі та промисловості й усі свої потреби здебільшого задовольняло самостійно. Водночас перероблення с.-г. сировини в Україні базувалося переважно на примус. праці селян, що не вело до істот. зростання чисельності Н. у містах. Свідченням украї повільних темпів урбанізації України у 19 ст. є динаміка частки міського Н. відносно всієї людності. За століття рівень урбанізованості зріс із 9,8 % у 1801 до 12,6 % у 1901. Поререформний період для міст і містечок підрос. України був часом швидкого зростання чисельності жит., переважно внаслідок припливу робочої сили у гірничопром. регіони Донбасу та Придніпров'я, а також завдяки прискореному буд-ву залізниць. У подальшому в рад. період чисельність міського Н. стрімко зростала, цей процес сповільнився в роки незалежності України. Помітна активізація урбанізац. процесів у 2-й пол. 19 ст. почалася також у півдн. Україні у зв'язку з ростом пром. виробництва і залізнич. будівництва. Бурхливо зростало Н. Львова (із 20 тис. у 1772 до 212 тис. у 1914) та Чернівців (із 2,3 тис. до 94 тис. відповідно). Швидко розвивалися і міста, що стали великими залізнич. вузлами та нафтодобув. центрами: Станіслав (нині Івано-Франківськ), Стрий, Борислав, Дрогобич (нині усі – Львів. обл.) та ін. Міське Н. півдн. України протягом 19 ст. збільшилося у 3,6 раза, а за період 1858–1914 – у 2,1 раза. Катаклізми 1-ї світової війни та періоду Визвольних змагань 1917–21 позначилися на розвитку укр. міст негативно: якщо 1914 заг. чисельність Н. міст становила 4667 тис., то 1920 – 4096 тис. осіб, тобто воно скоротилося на 13,5 %. Урбанізац. процеси в УСРР у міжвоєн. період розвивалися бурхливо. 1923–40 чисельність Н. міських поселень зросла на 9,6 млн осіб, або у 2,9 раза. Одне із джерел цього зростання – міграція до міст 4,5 млн укр. селян, наступний за величиною чинник формування чисельності міського Н. УСРР – адм. перетворення сільс. насел. пунктів у міські. Відбудова і розвиток нар. господарства України після 2-ї світової війни зумовили подальшу урбанізацію, зростання числа міст і міського Н. Чисельність міських жит. 1946–92 зросла із 9,4 до 34,9 млн, або у 3,7 раза, питома вага містян у заг. кількості Н. за цей час – із 28,2 до 67,4 %. У дослідж. урбанізації використовують умовний критерій переходу суспільства до «міської» стадії. Це співвідношення часток міського та сільс. Н. Після того, як чисельність міського Н. перевищує 50 %, країну вважають «міською». Україна пододала тривалий шлях, щоб досягнути цієї межі: лише 1964 чисельність міського та сільс. Н. зрівнялася (по 22,3 млн), а від 1965 міське Н. почало перевищувати сільське. За цим показником рівня урбанізованості Україні довелося долати майже півстолітнє відставання від розвинутих країн Європи. При

цьому чисельність сільс. Н. спочатку стабілізувалася 1961–64 на рівні 22,3 млн осіб, а потім почала повільно, проте неухильно знижуватися. Зростання чисельності міського Н. супроводжувалося зниженням абсолют. і віднос. чисельності сільс. людності. Так, 1959–92 чисельність сільс. Н. зменшилася із 22,7 до 16,8 млн осіб, а частка сільс. жит. – із 54,3 до 32,6 % відповідно, середньоріч. темп зниження сільс. Н. становив майже 1 %.

Індустріалізація та урбанізація у 1960–80-х рр. зумовили інтенсивне збільшення кількості міських поселень та чисельності Н. у них. 1959–92 число міст зросло на 105, смт – на 179, і на поч. 1992 їх налічувалося відповідно 437 і 923. При цьому серед міських поселень у 1980-і рр. зростала кількість малих та серед. міст (до 50 тис. і 50–100 тис. жит.), а також великих і найбільших – із чисельністю жит. 250–500 тис. та 500 тис. – 1 млн осіб відповідно. За роки незалежності ситуація докорінно змінилася: заг. кількість міських поселень зменшилася на 19 і нині становить 1342. Скоротилася кількість смт, а також серед. міст (50–250 тис. жит.) і найбільших міст із числом жит. від 500 тис. до 1 млн осіб. Значні зміни відбувалися у структурі міських поселень за категоріями людності: число міст із високими темпами приросту людності скорочувалося і підвищувалося із низькими. Так, якщо 1959–69 середньорічні темпи збільшення вище 3 % спостерігалися у 109-ти містах України, 1970–78 – у 48-ми, то 1979–89 – лише у 23-х містах. Водночас кількість міст із низькими темпами зростання чисельності Н. збільшилося із 178-ми до 315-ти. Залежно від темпів зростання Н. міст різної величини змінювалося співвідношення між Н. груп міст у складі всього міського Н. У 1959–92 частка міст із Н. більше 100 тис. жит. – осн. центрів системи розселення – зросла із 7,2 до 10,5 %, частка чисельності Н. у них зросла за цей період із 55,4 до 66,4 %. Перехід від планової до ринк. економіки відбувався в Україні болісно і спричинив обвальний спад виробництва. Затяжна екон. криза за роки незалежності вкрай негативно позначилася на життєдіяльності міст. У найгіршому становищі опинилися підприємства металург. комплексу та більшість підприємств ВПК. Складні й непродумані схеми приватизації привели в економіку тіньовий, а то й кримінал. капітал, наслідком чого став перерозподіл зон політ.-екон. впливу за кланово-корпоратив. схемами. Різко посилювався відтік працездат. Н. із неперспектив. міст, багато з яких потрапили до категорії депресивних. Склалася тривожна тенденція, що нагадує лат.-амер. варіант: зростання великих міських центрів відбувається за рахунок периферії. Міста із Н. до 50 тис. осіб стали заручниками неважкої регіон. політики. Негат. зміни у динаміці чисельності спостерігалися у всіх без винятку категоріях міських поселень (не лише з чисельністю жит. до 50 тис. осіб).

Хоча скорочення кількості сільс. мешканців розпочалося в Україні значно раніше, ніж міських жит., процес зменшення чисельності Н. у 1990-х рр. відбувався інтенсивніше у містах. Середньорічні темпи зменшення чисельності міського Н. випереджали відповідні показники для сільського і 1993–95 становили 0,7 % та 0,5 % відповідно. Протягом наступ. років темпи скорочення чисельності Н. посилювалися і становили у 1996–2002 1 % у міських

поселеннях та 0,8 % у сільс. місцевості. У зв'язку із цим питома вага міських жит. у заг. чисельності Н. навіть дещо скоротилася: від 67,5 % у 1993 до 67,1 % у 2003. У 2003–13 темпи зменшення сільс. людності стали вищими, ніж у міських поселеннях, – 10 % і 3 % відповідно. Чисельність міських жит. України 1992–2014 скоротилася на 3,8 млн осіб. Осн. чинником скорочення чисельності міського Н. став природ. убуток людності, на який припадає майже 80 % заг. убутку, а решта – на міграцію та адм.-тер. перетворення. Чисельність сільс. Н. загалом у цей період зменшилася на 2,7 млн осіб, або на 15,9 %. На поч. 2020 каркас системи розселення в Україні утворювали 461 місто, 882 смт і 28 376 сіл, розташ. у 490-ти адм. р-нах. 17 липня 2020 запроваджено новий поділ на р-ни, відтепер їх 136.

За роки незалежності сформувалися такі осн. тенденції у розвитку процесу урбанізації: триває скорочення чисельності міського та сільс. Н. країни із випереджаючими темпами зменшення чисельності сільс. жит.; змінюється структура джерел формування міського та сільс. Н. (зокрема визначал. є роль депопуляції у динаміці чисельності Н. обох типів поселень) і процеси урбанізації Н. У., що характеризувалися підвищенням частки малих (із числом жит. до 50 тис. осіб) та великих (250–500 тис. жит.) міст при одночас. скороченні чисельності частки жит. усіх ін. категорій міських поселень. Ці зміни відбувалися не лише внаслідок криз. явищ, що виникли у процесі трансформації соц.-екон. системи та набули стійкого характеру, а й у результаті відходу від політики сприяння росту великих і найбільших міст.

Статеві-вікова структура Н. Відтворюючись загалом, Н. У. відтворює і свій статеві-віковий склад. Оскільки певний режим відтворення у кожен момент істор. розвитку складається під впливом конкрет. суспільно-екон. умов, зміну статеві-вікової структури можна розглядати як специфіч. літопис відтворення Н. У. Проте статеві-вікова структура знач. мірою на багато поколінь наперед визначає напрям демогр. розвитку. Динаміка статеві-вікової структури Н. У. залежить від 2-х осн. груп факторів: таких, що зумовлюють еволюц. характер демогр. розвитку без будь-яких соц. потрясінь (еволюц. фактори), і таких, що різко порушують природні процеси демогр. динаміки під впливом соц. катаклізмів (криз. фактори). Перша група факторів визначає заг.-осв. закономірності динаміки статеві-вікової структури, друга – істотно деформує процеси природ. еволюції вікового складу Н. за рахунок демогр. розривності (різких коливань у рівнях народжуваності та смертності поколінь, що пережили глибокі соц. потрясіння). Вона породжує хвилеподібні коливання в динаміці вікової структури, що спричиняють значні соц.-екон. наслідки, пов'язані з різницею в чисельності поколінь. Соц. катаклізми у 20 ст. істотно порушили нормал. хід демогр. динаміки та позначилися на віковій піраміді Н. низкою лакун. Співвідношення за статтю і віковими групами Н. У. змінюються в часі та просторі. При цьому у 2-й пол. 19 ст. діяла заг. тенденція до паритет. вирівнювання співвідношення між чисельністю чоловіків і жінок. За даними перепису Н. 1897, в Україні зафіксовано повну

гармонію у співвідношенні статей: на 1000 українців припадало 1008 українок. Таке співвідношення було нормальним, оскільки, хоча хлопчиків народжувалося зазвичай більше, ніж дівчаток (на 100 народжених дівчаток припадало 105–106 хлопчиків), через більшу смертність хлопчиків співвідношення поступово вирівнювалося, і, починаючи із 30–34-річ. віку, чисельність жінок переважала за чисельність чоловіків. Вікова піраміда станом на поч. 1897 свідчить про відповідність статеві-вікової структури Н. того часу класич. типу прогресив. структури – трикутника із широкою основою та звуженою вершиною. Динаміка вікової структури Н. У. після перепису 1926 характеризується низкою важливих особливостей: по-перше, відбулася зміна режиму відтворення людності у процесі демогр. переходу, що не могло не позначитися на віковій структурі; по-друге, глибокі соц. катаклізми 1920–40-х рр. перервали еволюц. хід демогр. розвитку укр. земель. Зростання переваги жінок у заг. чисельності Н. 1926 порівняно з 1897 відбувалося різним чином і в різних вікових групах. Зросла перевага хлопчиків над дівчатками у віковій групі 0–4 р. і скоротилося переважання дівчаток над хлопчиками у вікових групах 5–9 і 10–14 р. Ці обставини сприяли частк. нормалізації співвідношення чоловіків і жінок в Україні. Починаючи із 15-річ. віку, перевага жінок збільшилася й особливо різко посилилася, починаючи із 25-річ. віку, причому характерно, що найвищого показника вона досягнула не у віковій групі 25–29 р., чоловіки якої зазнали втрат унаслідок безпосеред. участі у воєн. діях, а у старших вікових групах (50 р. і більше). Останнє стало, очевидно, результатом того, що наслідки першої демогр. катастрофи (1914–23) позначилися у старших вікових групах більшою мірою на чол. Н., ніж на жіночому. Зміни вікової структури Н. у 1930-х рр. були зумовлені як еволюц., так і кризовими чинниками, що знайшло прояв у зміні типу вікової структури (суттєво скоротилися дит. вікові контингенти та зросла частка літнього Н.) при знач. її деформації. Відбулися подальші зміни у структурі Н. У. за статтю. За даними на поч. 1939, заг. чисельність Н. У. в сучас. межах становила 40 860,6 тис. осіб: чоловіків – 19 235,7 тис., або 47,1 %, жінок – 21 624,9 тис., або 52,9 %. Відповідно на 1000 чоловіків 1939 припадало 1124 жінки, що на 67 осіб більше, ніж 1926. У віковій структурі Н. У. на поч. 1939 утворився провал у дит. вікових групах до 10-ти р., спричинений катастроф. зростанням смертності й обвал. падінням рівня народжуваності під час голодомору 1932–33. Причому за величиною втрат цей провал значно суттєвіший, ніж зафіксований переписом 1926. Друга демогр. катастрофа 1932–33 справила більш негатив. вплив на Н. У., ніж катастроф. ситуація у сфері відтворення людності 1914–23. Третя за рахунком демогр. катастрофа 20 ст. (1937–47) вкрай негативно вплинула на статеві-вікову структуру Н. та демогр. розвиток України загалом. За переписом Н. 1959, на тер. сучас. України проживало 41 862,3 тис. осіб, зокрема 18 575,0 тис. чоловіків (44,4 %) і 23 287,4 тис. жінок (55,6 %). Відповідно на 1000 чоловіків 1959 припадало 1254 жінки, тобто на 129 більше, ніж 1939. Це стало прямим наслідком переважних втрат чол. Н. під час 2-ї світової війни. Різкі відмінності у статевому розподілі простежуються за окремими віковими групами. У групі дітей 0–9 р., народжених у 2-й пол. 20 ст. і на поч. 21 ст., переважають хлопчики: із 1000 дітей цього віку хлопчиків – 509–511,

дівчаток – 491–489. Таке саме співвідношення, хоч і не так явно виявлене, і в групі 10–19 р. Починаючи із 20–24-річ. віку зафіксовано перевагу жінок, хоча у групах 20–24 р. і 25–29 р. вона незначна. У віковій групі Н. у віці 0–31 р., на чисельності якої менше всього позначився вплив наслідків війни, переважають чоловіки: на 1000 осіб цієї групи – 506 чоловіків і 494 жінки. Заг. перевага жінок в Україні зумовлена знач. переважаням їх у віці, старшому за 32 р., тобто у віковій групі, що охопила Н., яке зазнало впливу наслідків війн, а також вищою у цій групі смертністю чоловіків, ніж жінок. Наприкінці 19 – на поч. 20 ст. на частку дітей віком 0–14 р. в Україні припадало 43,4 % всього Н. Питома вага молоді у віці 15–29 р. становила 25,9 %, працездат. контингент (16–59 р.) – 51,1 %. На непрацездат. вік (60 р. і старше) припадало 5,6 % усього Н. Збільшення чисельності Н. 1926 порівняно з 1897 виявилось далеко не однаковим за окремими віковими групами. Більший, ніж в Україні загалом, був відносний приріст у групі 70 р. і старше (39,8 %), а у групі 0–9 р. – менший (4,7 %). На порівняно малий приріст дітей до 9-ти р. істотно вплинула понижена народжуваність 1915–22. Нерівномірність приросту зумовила і зрушення у віковій структурі: дещо знизилася питома вага дітей до 9-ти р. – 24,1 % у 1926, замість 30,1 % у 1897. Загалом відсоток дітей до 15-ти р. зменшився з 43,5 до 39,0 %. Зросла питома вага молоді у віці 15–29 р.: із 25,5 % у 1897 до 30,5 % у 1926. Попри суттєві втрати Н., питома вага працездат. контингенту (16–59 р.) зросла з 51,0 % у 1897 до 54,9 % у 1926. Питома вага вікових контингентів від 0 до 19-ти р. дещо знизилася – із 48,5 % у 1926 до 43,3 % у 1939. Зменшилася частка осіб у віці 60 р. і старше. Частка решти вікових груп у заг. чисельності Н. У. зросла. На вікову структуру Н. 1959 суттєво вплинули наслідки 2-ї світової війни. Різке скорочення народжуваності у воєнні та перші повоєнні роки призвело до зниження питомої ваги дітей у віці 10–15 р. (із 14,2 % у 1939 до 8,3 % у 1959). Дещо знизилася і частка 25–29-річних. Прямим наслідком втрат на фронтах 2-ї світової війни стало скорочення чисельності 35–39-річних. Компенсатор. період у повоєн. динаміці народжуваності (кін. 1940-х – 1950-і рр.) призвів до збільшення чисельності дітей віком 0–9 р. – із 6612,1 тис. у 1949 до 7903,7 тис. осіб у 1959. Зросла також чисельність Н. працездат. віку – із 24 644,4 тис. у 1939 до 26 556,5 тис. осіб у 1959. Чисельність осіб непрацездат. віку збільшилася із 2478,9 тис. у 1939 до 4412,5 тис. осіб у 1959. Чисельність осіб післяпрацездат. віку збільшувалася і надалі, зокрема у роки незалежності України. Перепис Н. 1959 зафіксував прогресуючу тенденцію до збільшення питомої ваги старших вікових груп (60 р. і старше) у заг. чисельності Н., що характеризує у числовому вимірі процес демогр. старіння Н. – збільшення частки осіб похилого віку в заг. чисельності. Чинниками, що визначають старіння, є зниження народжуваності, зміни у смертності та структурні фактори. Народжуваність була і залишається найпотужнішим чинником старіння Н.: скорочення частки осіб молодших вікових груп структурно збільшує питому вагу осіб похилого віку, внаслідок чого Н. старіє. Роль смертності у процесах старіння Н. неоднозначна: зниження смертності у молодших вікових групах призводить до збільшення їхньої віднос. чисельності, що сприяє «омолодженню» Н.; зниження смертності у старших вікових групах, вочевидь, означає посилення демогр. старіння. Про рівень

старіння опосередковано також свідчить показник серед. віку Н., що зріс із 23,9 р. у 1897 до 40,6 у 2014.

В Україні існує істотна регіон. диференціація рівнів демогр. старіння Н. – частка осіб у віці старше 60-ти р. становить від 15,4 % у Закарп. до 26,7 % у Черніг. обл. Серед областей України лише Н. Закарп. обл. характеризується серед. рівнем старіння. Н. Рівнен. обл. і Києва належить до групи з високим рівнем старіння, а у решті регіонів він дуже високий. Найбільш істотним є старіння сільс. Н. усіх регіонів України, проте особливо гострих форм воно набуло в сільс. місцевості Черніг. обл.: питома вага жінок у віці 60 і більше років тут становить 46 %. В Україні старіння Н. розпочалося ще у міжвоєн. період, однак у 2-й пол. 20 – на поч. 21 ст. воно стало осн. тенденцією еволюції статеві-вікового складу людності. Україна увійшла до групи демографічно старих країн на поч. 1970-х рр. У період між переписами 1926 і 1939 середньоріч. приріст чисельності Н. у віці 60 р. і старше становив 0,52 %, після війни (1946–70) – 4,04 %, однак вже в наступ. період (1970–89) він знизився до 1,82 %. У 2014 частка Н. у віці 60 і більше років склала в Україні 21,6 %, що свідчить про дуже високий рівень старіння. В останнє десятиліття за рівнем демогр. старості Україна наздогнала Францію, Велику Британію, Швецію, Швейцарію, Бельгію.

Узагальнюючим показником вікової структури є демогр. навантаження, що показує кількість непрацездат. Н. на 1000 працездат. (16–59 р.). Заг. демогр. навантаження постійно зменшувалося із 962-х у 1897 до 595-ти у 1958, потім набуло хвилеподіб. характеру, досягло мінімуму в 2008 – 553 і відтоді збільшується. Демогр. навантаження дітьми має стійку тенденцію до зниження від поч. 1920-х рр. Заг. тенденція пов'язана зі зниженням народжуваності та, як наслідок, збільшенням частки Н. спочатку працездат. віку, а згодом – і старшого за працездатний. Цьому також сприяє підвищена смертність дит. контингентів під час соц. катастроф. Коливання зумовлено ефектом хвилеподібності зміни вікової структури внаслідок соц. катастроф. Демогр. навантаження особами віком 60 р. і старше почало збільшуватися у 1940-і рр. і з незнач. коливаннями продовжувало зростати й надалі. За 100 р. співвідношення 2-х складових заг. демогр. навантаження кардинально змінилося: частка навантаження дітьми зменшилася з 87,3 % у 1914 до 42,2 % у 2014. Навантаження особами у віці 60 р. і старше відповідно зросло. Рік рівноваги – 1999, коли питома вага демогр. навантаження дітьми та особами літнього віку була однаковою. Наявні демогр. тенденції свідчать, що «перевага» старших вікових груп у демогр. навантаженні встановилась якщо не назавжди, то на багато десятків років. Динаміка статево-вікової структури Н. У. вказує на значну її еволюцію внаслідок впливу змін у демогр. процесах. Зміст цієї еволюції полягає у старінні Н. та зменшенні внеску вікової структури у відтворення Н. Важливою особливістю формування вікової структури Н. У. є те, що цей процес супроводжували значні деформації окремих вікових контингентів, зумовлені кризовими подіями минулих років. Саме ця обставина – підґрунтя для деформації демогр. розвитку України, що ще протягом багатьох десятиліть знаходитиме прояв у дисбалансі статево-вікової структури.

Народжуваність Н. – один із основних демогр. процесів, що зумовлюють відтворення людства. На народжуваність впливають багато чинників – соц., екон., культур. та ін. У рівні народжуваності, що представляє реалізов. дітородну активність Н., втілюється вся сукупність умов його життєдіяльності. Надійну інформ. основу для вивчення довготривалих тенденцій народжуваності Н. у межах тер. сучас. України можна отримати у процесі реконструкції демогр. динаміки за 1795–2014. Для більш ранніх істор. періодів така інформ. база відсутня, оскільки на території України не велося повного й системат. реєстрування явищ природ. руху людності. Хоча церк. реєстрація актів природ. руху Н. у вигляді фіксування обрядів вінчань, хрещень та поховань проводилася в Україні не лише у 19 – на поч. 20 ст., а й у 18 ст., проте церк. реєстрування було неповсюдним і нерегулярним. Незважаючи на відсутність прямих даних про природ. рух Н. У. в достатист. добу (до 18 ст.), є можливість конструювання на непрямих матеріалах хоча б наближених кількіс. характеристик демогр. ситуації в царині народжуваності у поперед. епохах. Проведені розрахунки свідчать, що коливання рівня народжуваності Н. У. в 1 тис. та перших восьми століттях 2 тис. було несуттєвим у мирний час (у межах 45–50 ‰), проте цей рівень істотно знижувався під впливом пертурбац. чинників: війн, голоду, епідемій, неврожаїв (до 35–40 ‰). Розрахований заг. показник народжуваності для періодів до поч. 19 ст. свідчить, що дітородна активність людності України в давнину була надзвичайно високою і наближалася до фізіол. межі. В умовах відсутності масового регулювання народжуваності (контрацепції, абортів тощо) високий рівень дітород. активності визначався ранніми шлюбами, що укладали в дуже молодому віці, та високим відсотком укр. жіноцтва, яке перебувало в шлюбі. Високий рівень шлюбності Н. У. при психол. установці на багатодітність передбачав високу народжуваність й у 19 ст. Заг. коефіцієнт народжуваності в Україні у цей період перебував на рівні 47–50 народжень на 1000 осіб Н. Найвищі рівні народжуваності в Україні були у 1881–90-і рр., коли заг. показник в окремі роки становив майже 50 народжень на 1000 осіб Н. У 19 ст. заміжні жінки, які прожили у шлюбі весь репродуктив. період життя і мали гарне здоров'я, народжували досить часто. Так, у 2-й пол. 19 ст. сумар. коефіцієнт народжуваності (кількість дітей, яких у середньому народить одна жінка за все життя, за умови збереження тієї інтенсивності вікової народжуваності, що спостерігалася в розрахунк. періоді) становив у середньому 7,3 живонароджених. Річна динаміка сумар. коефіцієнта народжуваності наочно відображає катастроф. події в історії України. Найяскравіше проявляються 1-а та 2-а світова війни і голодомор 1932–33.

Становлення сучас. режиму народжуваності та відтворення Н. У. нерозривно пов'язане з істор. подіями на укр. тер. у 20 ст., катаклізмами і потрясіннями (війни, масові епідемії, голод, колективізація, форсов. індустріалізація, держ. терор та репресії), що супроводжувалися величез. людськими втратами. Соц. зрушення постійно призводили до руйнування традиц. та формування нового способу життя, нових традицій, ін. системи цінностей. Соц. потрясіння завдали знач. шкоди демогр. та репродуктив. потенціалу Н. У.

Зниження рівня народжуваності в Україні розпочалося наприкінці 19 – на поч. 20 ст. У цей період стала поступово входити в життя практика регулювання народжуваності, спочатку – в містах, потім – у селах, у середовищі освічених і багатих верств Н., а згодом – і міських низів та селянства. Однак аж до поч. 1920-х рр. темпи регулювання не були високими, оскільки загалом традиц. залишався шлюбно-сімей. уклад, що регламентував норми дітонародження та бажане число дітей у сім'ї. Модернізація типу шлюбносімей. відносин і, як наслідок, народжуваності була пов'язана з індустріалізацією, колективізацією, різким обмеженням ролі Церкви в житті суспільства, зміною соц.-екон. і правового статусу жінки. Зміни режиму відтворення Н. У. у 1920–30-і рр. безпрецедентні за масштабами і темпами. Всього за два десятиліття було різко скорочено відставання демогр. переходу у сфері народжуваності від країн Європи, що вступили на шлях демогр. модернізації відтворення Н. ще двома століттями раніше.

Тенденції рівня народжуваності в Україні відповідають заг. спрямованості цього процесу на всьому європ. просторі, проте динаміка заг. коефіцієнта народжуваності часом помітно відхиляється від еволюц. ходу всього процесу, відзначається екстремальністю падінь та наявністю коливань, пов'язаних не стільки із трансформацією моделі народжуваності, скільки із «відлунням» соц. катаклізмів і політ. впливів. Показові в цьому відношенні обвал. падіння народжуваності у періоди війн та соц.-екон. потрясінь і компенсац. підвищення дітород. активності Н., що настало після них. Протягом рад. періоду демогр. історії України такі хвилеподібні коливання показників народжуваності спостерігалися не раз. Найвищий рівень дітород. активності в рад. добу в Україні зафіксовано 1925–26. Високі темпи індустріалізації, примус. колективізації, голодомор 1932–33, репресії 1930-х рр. – усе це зумовило вищі темпи зниження народжуваності, ніж у дорев. період. Форсов. індустріалізація й стрімка урбанізація супроводжувалися масовим відпливом Н. із сіл, руйнацією традиц. селян. сім'ї, поширенням обмеження народжуваності. У 1-й пол. 20 ст. рівень народжуваності в Україні зазнав неординар. зрушень, епіцентром яких стали колективізація та голодомор 1932–33. Стрімке падіння народжуваності спостерігалось у 1-й пол. 1930-х рр. Так, число народжень 1934 було майже вдвічі меншим, ніж 1930.

Впливовим чинником підвищення народжуваності у 2-й пол. 1930-х рр. поряд із компенсац. процесами стала також законодавча заборона абортів 1936. Її метою було підвищення дітород. активності Н. для компенсації його втрат від голоду та репресій. Підвищення рівня народжуваності наприкінці 1930-х рр. виявилось нетривалим та було перерване 2-ю світ. війною. Наслідком війни стало різке зниження народжуваності, що призвело до формування вкрай малочисел. поколінь і знач. скорочення репродуктив. потенціалу Н. У. Вступаючи у репродуктив. вік на межі 1950–60-х рр., покоління народжених 1941–45 визначило зниження чисельності народжених у 1960-і рр., заклавши, таким чином, основу формування нової та наступ. хвиль порівняно нечислен. поколінь. Загалом голодомор 1932–33 розпочав, а 2-а світова війна довершила злам нормал. вікової структури жінок

фертил. віку. Якщо на поч. минулого століття співвідношення відповідало природ. співвідношенню (найбільше було жінок віком 15–19 р., менше – 20–24 р., ще менше – 25–29 р. і так далі), то голодомор безпосередньо чи з часом значно вплинув на молодші фертил. групи, а після 2-ї світової війни вся вікова структура жінок була деформована. Вплив цього зламу на подальші процеси народжуваності зумовлений тим, що кожній віковій групі притаманна власна репродуктивна поведінка.

У 1950-х рр. відбувся сплеск народжуваності, спричинений т. зв. компенсатор. піднесенням. Приріст числа народжених у ті роки об'єктивно був занижений статевою диспропорцією в осн. репродуктив. вікових групах. Саме по собі піднесення народжуваності було розтягнуте в часі за рахунок поетап. повоєн. демобілізації й не мало вираженого піка. Цей період тривав від серед. 1940-х до поч. 1960-х рр. Попри всі об'єктивні труднощі в зруйнованій війною Україні у 1950-х рр. народилися багаточисленні покоління, вплив яких на демогр. динаміку загалом і число народжених простежується аж до кін. 1980-х рр. Ще одним наслідком війни у сфері шлюбно-сімей. та репродуктив. поведінки, зумовленої дефіцитом чол. Н. шлюбоздат. віку, стала реал. неможливість для багатьох жінок репродуктив. віку створювати сім'ю та мати дітей. Одна їх частина зважилася на народження дитини поза шлюбом, інша була приречена на бездітність. Завершення періоду повоєн. компенсатор. піднесення народжуваності наприкінці 1950-х рр. визначило межу нормал. відтворення Н. У. Вже у серед. 1960-х рр. сумар. коефіцієнт народжуваності знизився до рівня, що міг би в перспективі гарантувати просте відтворення Н. До кін. 1960-х рр. число дітей, народжених у середньому однією жінкою за весь період дітород. діяльності, стало менше двох.

У 1960-х рр. усе більшу роль у формуванні рівнів народжуваності в щоріч. числах народжених почала відігравати зміна структури жін. репродуктив. потенціалу, оскільки в осн. вікові групи вступили покоління, народжені в роки війни й у перше повоєнне десятиліття. Вони були значно меншими за чисельністю і мали занижені репродуктивні установки, оскільки були орієнтовані на вищі освіт. та профес. статус і рівень життя. Орієнтація молодих поколінь на позасімейні цінності зумовлювала подальше зниження рівня народжуваності.

Перелом. етапом демогр. історії України стали 1970-і рр. Власне в цей період завершилося формування депопуляц. тенденції. Питання полягало лише в тому, як швидко рух Н. у цьому напрямі призведе до настання фактич. депопуляції чи поч. абсолют. скорочення чисельності Н. У. До поч. 1980-х рр. наростання негатив. тенденцій у демогр. розвитку зумовило потребу в заходах, спрямов. на стимулювання народжуваності. 1981 прийнято спец. уряд. постанову, що посилила держ. допомогу сім'ям із дітьми. Введення в дію заходів цієї постанови мало позитив. ефект. Відбулося суттєве підвищення рівня народжуваності 1981–89 в Україні. Цей приріст народжень забезпечив збільшення в заг. кількості Н. чисельності й питомої ваги дітей та молоді й необхідне оновлення та поповнення

репродуктив. потенціалу в Україні.

Від 1988 в Україні почалося різке зниження народжуваності. Крім чинника вичерпаності репродуктив. планів когорт, на нього вплинули зміни у складі дітород. контингентів жінок: почалася заміна числен. поколінь, народжених у період повоєн. компенсатор. піднесення народжуваності, нечислен. поколіннями, народженими у 1960-і рр. До поч. 1990-х рр. народжуваність в Україні була зумовлена двома чинниками: погіршенням вікової структури жінок. репродуктив. контингентів і вичерпанням установок щодо народження дітей у більшій їх частині. До того ж від серед. 1980-х рр. почала погіршуватися екон. ситуація. Сукупна дія цих факторів призвела до поч. стрімкого падіння народжуваності. Межа, що відділяла Н. У. від депопуляції, була перейдена 1991, коли воно переживало шок від різкої зміни соц.-екон. устрою. Швидше за все гол. був не факт обвал. падіння рівня життя, а усвідомлення того, що соц. й екон. політика у державі відтоді розвивається за новими, нікому не відомими законами, і це лякало. Під впливом кардинал. змін соц.-екон. умов життєдіяльності Н. почав діяти чинник відкладання народжень. Власне, від 1-ї пол. 1990-х рр. і донині зрушення в розподілі народжень за черговістю в окремих вікових групах (переважно в молодих жінок) свідчить про постійне збільшення ролі соц.-екон. кризи у визначенні дітород. поведінки. Зрушення в календарі народжень, тобто відкладання народжень дітей на пізніший період, призвело до постаріння материнства, що негативно впливає на здоров'я як немовляти, так і породіллі. Падіння народжуваності в Україні у 1990-і рр. є екстраординарним для мирного часу як за тривалістю, так і за темпами, воно уособлює один із зразків швидкого реагування Н. у сфері дітород. активності на стрімке погіршення умов життя під час соц.--екон. кризи. Відтворення Н. в Україні в умовах кризи не забезпечується економічно. Значно скорочується матеріал. база реалізації потреби в дітях, що призводить до вимушеного обмеження більшістю шлюб. пар розміру сім'ї. Не народжуючи бажаного числа дітей, сім'ї намагаються зберегти досягнутий рівень життя, наслідком чого стало значне падіння рівня народжуваності в Україні у 1990-х рр. За період 1901–2001 чисельність новонароджених в Україні скоротилася майже у 3,7 раза, а заг. коефіцієнт народжуваності знизився у 5,9 раза. Середньоріч. темп зниження заг. коефіцієнта народжуваності в зазнач. період становив 1,8 %.

У 1-му десятилітті 21 ст., у міру подолання соц.-екон. кризи, в Україні актуалізувалася роль держави, що сприяло деякому підвищенню народжуваності через відносну стабілізацію екон. ситуації та підвищення життєвого рівня, певну активізацію соц. політики (виплати при народженні дітей), поступ. адаптацію Н. до нових соц.-екон. умов. Зафіксоване в цей період збільшення чисельності народжених майже на 100 тис. стало наслідком компенсації відкладених у криз. роки народжень, а також частково зумовлене вступом у дітород. вік більш числен. контингентів жінок 1983–88 років народження. На позитивну динаміку вплинуло й уведення від 1 квітня 2005 вагової однораз. допомоги при народженні дитини. Для режиму відтворення Н. характерні регіон. відмінності народжуваності, зумовлені істор.,

геогр. й екон. чинниками та сталими етніч. і культур. традиціями й конфесій. належністю. За станом дітород. активності Н. У. можна виокремити 4 великих регіони: 1-й – Донец., Запоріз., Луган., Полтав., Сум., Харків., Черкас., Черніг. обл. і Київ (з надзвичайно низькою народжуваністю); 2-й – Вінн., Дніпроп., Івано-Фр., Київ., Кіровогр., Львів., Микол., Терноп., Херсон., Хмельн., Чернів. обл. і Севастополь (із показниками, що перебувають на межі середнього по Україні); 3-й – АР Крим, Житомир. та Одес. обл.; 4-й – Волин., Закарп., Рівнен. обл. (для обох характерний порівняно високий рівень дітород. активності). 1-й і 2-й регіони є депресивними з огляду на дітородну активність Н., жінки в них переважно народжують першу дитину в більш зрілому віці, внаслідок чого показники дітород. активності нижчі. В останньому найвищі в Україні показники народжуваності та найменші показники розповсюдженості абортів і нижча від заг.-укр. рівня позашлюбна народжуваність. Незважаючи на певні позитивні зрушення у сфері народжуваності Н. У. в 1-му десятилітті 21 ст. вирішал. перелому в тенденції до зниження рівня дітород. активності не відбулося, оскільки не зникли чинники, що призводять до падіння цього рівня. Подальші зміни в демогр. ситуації та й у самій державі за 6 р. 2-го десятиліття 21 ст. засвідчили нестабільність тенденції до зростання народжуваності. До негатив. чинників, що впливали на її зниження, 2014 долучився фактор рос. агресії в Україні. Таким чином, ситуація в Україні у сфері народжуваності Н. гранично складна. Модель дводітної репродуктив. поведінки, що сформувалася наприкінці 1970-х рр., може бути замінена в найближчі роки новою – бездітно-одnodітною, що призведе до незворот. депопуляц. змін Н. У.

Смертність і тривалість життя. Поряд із народжуваністю смертність є одним із демогр. процесів, що визначає режим відтворення Н. Смертність Н. на тер. сучас. України впродовж істор. епох зумовлювала сукупна дія соц.-екон., пертурбац., сан.-гіг. і культур. чинників. У 10–19 ст. рівень смертності був дуже високий. Заг. коефіцієнт смертності (кількість померлих за рік на 1000 осіб) у цей істор. період в нормальні роки перебував у межах 35–46 ‰, а очікувана тривалість життя при народженні трималася на надзвичайно низькому рівні – 22–30 р. Очікувана тривалість життя – кількість років, яку в середньому проживе людина за умови, що протягом її майбут. життя збережуться вікові рівні смертності, що були в році, для котрого проведений розрахунок. Може бути розрахована для будь-якого віку, найбільш вживаним є розрахунок для новонароджених. Це один із осн. інтеграл. показників екон., соц., гуманітар. стану суспільства. Характерна особливість динаміки смертності в період Середньовіччя – різкі річні коливання її рівнів, що залежало від врожаю чи неврожаю, воєн, епідемій тощо. У 20 ст. тенденцію смертності та тривалості життя в Україні, як і в ін. країнах, знач. мірою визначав заг.-світ. процес, що отримав назву «епідеміол. перехід». Його зміст полягає у переході від традиц. (старої) структури захворюваності та смертності, зумовлених переважно екзоген. чинниками (інфекц. і паразитар. захворюваннями тощо), до сучас. (нової) структури із переважанням хвороб і причин смерті, пов'язаних зі старінням людського організму. Такі зміни структури

патологій призводять до віднесення більшості смертей до пізнішого віку і, відповідно, до підвищення тривалості життя.

В Україні епідеміол. перехід розпочався пізніше, ніж у Зх. Європі, розвивався вкрай суперечливо і ще до кінця не завершений. До поч. 1-ї світової війни переважав традиц. тип смертності, характерний для аграр. країн, відсталих в екон., культур. і сан. відношеннях. Зміни рівня смертності в Україні впродовж поперед. століть залежали здебільшого від перебігу інфекц. і паразитар. захворювань: у періоди порівняно спокійної епідеміол. ситуації він знижувався, а при її загостренні зростав. Між рівнем заг. смертності та інфекц. захворюваністю існує досить тісний зв'язок: коефіцієнт кореляції між ними 1889–1913 становив 0,776 для Н. старше 1 р. та 0,609 для дітей до 1 р. Незважаючи на кон'юнктурні різноспрямовані коливання показників смертності в цей період, провідною залишалася тенденція до зниження смертності. Осн. відмінність України від країн Зх. Європи полягала у надзвичайно високій смертності дітей до 1 р. – 1912 коефіцієнт смертності немовлят в Україні становив 190,2 на 1000 новонароджених, тоді як у Зх. Європі – 110,4. Новонароджені 1900 хлопчики мали прожити 35,4 р., а дівчатка – 36,3 р. Очікув. тривалість життя в Україні для хлопчиків 1900 була майже на 8, а для дівчаток – на 9 р. менша, ніж в їхніх однолітків у Зх. Європі. Сприятливішою виявилася ситуація зі смертністю хол. Н. у робочому та похилому віці – розрив у показниках для цих категорій чоловіків між Україною і Зх. Європою був неістотним. На відміну від чоловіків, смертність укр. жінок як у дит. роки, так і в дорослому та старшому віці залишалася дуже високою. Феномен жін. надсмертності в Україні до поч. 1-ї світової війни – результат сукуп. дії низки чинників: умов праці та побуту, інтенсив. репродуктив. діяльності, високої материн. смертності тощо. 1900 коефіцієнт смертності жінок-українок у працездат. віці (16–59 р.) був майже на 18 %, а у похилому (60 р. і старше) – на 15 % більшим, ніж в укр. чоловіків. Соц. катаклізми 1914–23 перервали еволюц. зміни смертності в Україні та спричинили втрати Н. через надсмертність у 4,5 млн осіб. Після істот. підвищення смертності в ці роки ситуація з режимом доживання Н. із 2-ї пол. 1920-х рр. поступово нормалізувалася, відновилася довоєнна тенденція зниження рівня смертності. Проте, як і в довоєнні роки, зрушення у смертності визначав перебіг дит. інфекц. хвороб. 1923–30 стандартизов. коефіцієнт смертності Н. У. (умовна гіпотетична величина для порівняння коефіцієнта смертності України та Зх. Європи в різні періоди часу, що свідчить про те, якою була б величина смертності в Україні при усунених відмінностях у віковому складі Н.) зменшився на 9,3 %, а коефіцієнт смертності немовлят – на 7,1 %. У 1923–30 зафіксовано більш швидке зниження смертності жінок, ніж чоловіків. Внаслідок цього у 1920-х рр. рівень смертності жінок став нижчим, ніж чоловіків, на всьому віковому профілі. Зниження жін. смертності знач. мірою пов'язане із заг. покращенням соц.-гіг. умов, особливо з поліпшенням умов для материнства та зниженням народжуваності. Гірша ситуація зі смертністю чоловіків, порівняно із жінками, спричинена тогочас. умовами їхнього життя та праці, а також негатив. впливом наслідків пертурбац.

явищ, від яких вони потерпали більше, ніж жінки. Очікувана тривалість життя 1923–30 зросла на 1,1 р. у чоловіків і на 1,3 р. в жінок. Розрив у тривалості життя між чоловіками й жінками наприкінці 1920-х рр. становив 3,4 р. на користь жінок, а перед 2-ю світ. війною – 4,8 р. Наступне після демогр. кризи 1914–23 загострення демогр. ситуації в Україні сталося під час голодомору 1932–33, коли через надсмертність вона втратила 3,9 млн осіб. Протягом 1934–36 тривало повільне зниження смертності, проте в наступні 4 р. її рівень знову підвищувався. Чергову демогр. катастрофу спричинила 2-а світова війна. Через високу передчасну смертність в роки війни Україна втратила майже 8 млн осіб. Після затяжних демогр. катастроф, що загальмували і деформували нормал. процес вимирання Н., від кін. 1940-х рр. зміни показників смертності визначала еволюц. складова. 1948–64 смертність неухильно знижувалася по всьому віковому профілю. Стандартизов. коефіцієнт смертності Н. в Україні за цей період скоротився на 30,5 %, у той час як у Зх. Європі – на 19,1 %. Найвищими темпами знижувалася в Україні смертність Н. у допрацездат. віці (0–15 р.) – у 4,1 раза, а також у працездат. (16–59 р.) – у 1,5 раза. У серед. 1960-х рр. стандартизов. коефіцієнт смертності жінок у працездат. віці зрівнявся з аналог. показником для жінок Зх. Європи і становив 4,3 померлих на 1000 жінок відповід. віку. Очікувана тривалість життя при народженні 1948–64 зросла для чоловіків на 14,4 р., для жінок – на 12,4 р. Заг. приріст тривалості життя за ці роки в Україні був удвічі більшим, ніж у країнах Зх. Європи, внаслідок чого її відставання від них за цим показником 1964 скоротилося: у чоловіків – до 2-х р., а у жінок він перевищив на 0,2 р. показник зх.-європ. країн. Таким чином, Україна увійшла до числа 15-ти європ. країн із найвищим рівнем тривалості життя. Осн. чинниками зниження смертності Н. У. 1948–64 стало поступ. зростання добробуту, поліпшення матеріал. і соц. умов життя: забезпечення продуктами харчування, масове житл. будівництво у містах, розвиток житл.-комунал. інфраструктури, зростання рівня освіти і культури та рівня сан.-гіг. культури, покращення мед. обслуговування Н. Суттєві позитивні зрушення у смертності Н. У. стали можливими також завдяки імунізації, впровадженню у практику охорони здоров'я сульфамід. препаратів та антибіотиків, їхньої доступності для широких верств Н. До кін. 1960-х рр. зниження смертності та зростання тривалості життя в Україні, як і на Заході, призупинилися. Завдяки успіш. боротьбі з інфекц. хворобами шляхом широкого впровадження антибіотиків із переліку причин смерті майже зникла більшість хвороб, які можна повністювилікувати за допомогою імуно- та хіміотерапії. Проте почали домінувати хронічні, важковиліковні недуги, а екон. і соц. зміни призвели до посилення впливу низки несприятливих чинників, серед яких – забруднення довкілля, низький рівень охорони праці, застарілі технології, широке розповсюдження гігієнічно нерац. і навіть шкідливих стереотипів поведінки. Також давалося взнаки істор.-стереотипне нехтування цінністю людського життя на держ. й індивід. рівнях. У таких умовах відновлення тенденції до зменшення рівня смертності було можливим лише через встановлення контролю над осн. чинниками ризику та завдяки ефектив. боротьбі з хроніч. захворюваннями і зовн. причинами смерті. Однак негативні зміни у смертності Н. не викликали адекват. реакції на

держ. рівні. Нові завдання, що постали перед укр. соціумом, не було враховано належ. чином. Система охорони здоров'я також виявилася невідповідною для їхнього вирішення. Склалася несприятлива ситуація, коли Н., яке дедалі старішало, продовжувало накопичувати тягар хроніч. патологій, що постійно збільшували рівень смертності. Комплекс згаданих чинників призвів до того, що зниження смертності змінилося її тривалим зростанням: від 1965 почав зростати рівень смертності у чоловіків, від 1969 – у жінок. 1965–80 стандартизов. коефіцієнт смертності зріс загалом на 20,4 % (у чоловіків – на 24,2 %, у жінок – на 10,7 %). Антиалкогол. кампанія, розпочата у травні 1985, призвела до знач., хоч і короточас., зниження смертності та підвищення тривалості життя. 1985–87 очікувана тривалість життя в Україні зросла на 1,9 р. у чоловіків і на 0,7 р. у жінок. Проте позитив. вплив антиалкогол. кампанії не міг бути довготривалим, оскільки гол. зусилля зосереджено не на боротьбі з причинами пияцтва, а на примус. обмеженні виробництва та продажу алкогол. напоїв.

У 1990-і рр. смертність в Україні зростала внаслідок тривалих негатив. тенденцій 1965–84, різко підсилених впливом соц.-екон. кризи перехідного періоду. Кількість померлих, що 1990 становила 630 тис., 1995 зросла до 793 тис. осіб, а стандартизов. коефіцієнт смертності за цей період – загалом на 24,6 % (у чоловіків – на 27,0 %, у жінок – на 18,2 %). Смертність підвищилася практично в усіх вікових групах, окрім дітей у віці 0–14 р. Найбільших втрат зазнало в цей час Н. працездат. віку, смертність якого зросла: у чоловіків – у 1,5 раза, у жінок – в 1,2 раза. Очікувана тривалість життя при народженні зменшилася 1990–95 у чоловіків на 4,3 р., у жінок – на 2,4 р. Після 1995, на який припало макс. загострення кризи, смертність в Україні почала знижуватися: 1996–98 вона зменшилася на 10,8 % у чоловіків і на 8,7 % – у жінок. Проте цього виявилось недостатньо, щоб вийти на рівень показників кін. 1980-х рр., коли почалося їхнє зростання. 1999–2007 смертність в Україні зросла на 7,9 % (у чоловіків – на 8,5 %, у жінок – на 4,2 %). Очікувана тривалість життя чоловіків за цей період зменшилася на 0,9 р., а у жінок залишилася незмінною. 2008 знову зафіксовано зниження рівня смертності та підвищення показників тривалості життя, очікувана тривалість життя при народженні зросла у чоловіків на 2,1 р., у жінок – на 0,9 р. У 2009–13 тривалість життя зростала, але уповільнено. Динаміку кількості померлих в Україні знач. мірою визначають коливання вікової інтенсивності смертності та зміни вікової структури. Розрахунки свідчать, що чисельність померлих в Україні на 55 % залежить від структур. факторів (статеві-вікової структури) і на 45 % від впливу ін. чинників (насамперед соц.-екон.). При визначенні рівня смертності враховують показники всіх вікових груп, зокрема дітей віком до 1 р., показник смертності яких – важливий індикатор якості життя та соц. клімату в Україні. На відміну від заг. коефіцієнта смертності, що за роки незалежності змінювався хвилеподібно, смертність немовлят, що інтенсивно зростала у 1-й пол. 1990-х рр., упродовж 1995–2014 мала переважну тенденцію до зниження. Незважаючи на довготривале зниження рівня смертності немовлят, зафіксований нині в Україні рівень смертності дітей віком до 1

р. (7,4 ‰) і досі прибіл. у 2–3 рази вищий, ніж у багатьох розвинутих країнах.

Унаслідок затяжної кризи смертності Н. в Україні сформувалася консервативна (архаїчна) структура причин смерті, в якій високий рівень смертності від ендоген. причин (хвороб системи кровообігу та новоутворень) поєднаний з не менш знач. рівнем смертності від екзоген. патологій (хвороб органів дихання, травлення, інфекц. і паразитар. хвороб, зовн. причин). Її формування зумовлене прогресом (чи регресом) у сфері медицини, охорони здоров'я та якості життя загалом і змінами у статеві-віковому складі Н. Загалом до 73,3 % усіх летал. випадків нині в Україні припадає на 3 осн. класи причин смерті: хвороби системи кровообігу, зовн. причини смерті, новоутворення. В ієрархії причин смерті Н. перші 5 місць стало посідають хвороби системи кровообігу, новоутворення, зовн. причини смерті, хвороби органів травлення та органів дихання. Починаючи від серед. 1970-х рр. і донині більше половини смертей зумовлено хворобами системи кровообігу, друге місце серед причин смерті за поширеністю посідають новоутворення (переважно злоякісні), третє – зовн. причини. За роки незалежності частка смертей від хвороб системи кровообігу та новоутворень поступово зростає, від більшості ін. причин – зменшується. Тенденція до скорочення частки смертей від зовн. причин сприятлива, але втрати від них залишаються високими. На відміну від ситуації сторіч. давнини, нині в Україні зафіксовано феномен чол. надсмертності – перевищення рівня смертності чоловіків порівняно із жінками (особливо у працездат. віці). Гол. причинами цього є смертність чоловіків від зовн. причин, тютюнопаління та зловживання алкоголем. 2013 в Україні досягнуто істор. максимуму очікуваної тривалості життя для жінок – 76,2 р., для чоловіків цей показник становив 66,3 р. Вони відповідають останньому благополуч. рівню стосовно ситуації зі смертністю 1990, проте порівняно з європ. країнами сам по собі цей рівень дуже низький. За показниками за тривалістю життя Україна відстає від більшості розвинутих країн, і це відставання наростає, іноді перевищуючи 10, а в чоловіків – майже 15 р. Дослідж. змін структури причин смерті в останні два десятиріччя свідчать, що в різні періоди одні й ті самі причини робили неоднаковий внесок у зміну тривалості життя Н. У. За роки незалежності вона знижувалася двічі – 1990–95 і 1999–2006, причому і в чоловіків, і в жінок заг. темп зниження 1999–2006 був удвічі нижчим, ніж 1990–95. Якщо у перший період гол. причиною зниження тривалості життя чоловіків було зростання смертності від зовн. причин смерті, то 1999–2006 – від хвороб системи кровообігу. У жінок хвороби системи кровообігу були і залишилися гол. причиною зниження тривалості життя, а роль зовн. причин смерті порівняно зменшилася. Осн. зростання тривалості життя 2007–13 і у чоловіків, і у жінок пов'язане з позитив. динамікою смертності від хвороб системи кровообігу та зовн. причин, хоча в цей період перестали негативно впливати на динаміку тривалості життя дорослих також інфекц. хвороби та хвороби органів травлення. Зростання очікуваної тривалості життя при народженні у 2006–13 відбувалося переважно за рахунок поступ. зниження смертності в Н. працездат. віку – на відміну від поперед. періоду, 1996–98, коли цей ріст був пов'язаний

здебільшого зі зниженням смертності дітей і літніх людей, тоді як тривалість життя чоловіків у віці 15 р. залишалася незмінною. Навпаки, 2006–13 очікувана тривалість життя 15-річних зростає майже тією самою мірою, що й у віці до 1 р. До особливостей цього періоду можна зарахувати і той факт, що майже 3/4 зростання тривалості життя у чоловіків припадало на вік 30–74 р., у жінок – на вік 45 р. і старше. У чоловіків на зростання тривалості життя найбільше вплинуло зниження смертності у віці 45–59 р., у жінок рівною мірою – у віці 60–74 і 45–59 р. Ці тенденції майже однакові для міського та сільс. Н. Найбільший внесок у зростання тривалості життя чоловіків 2006–13 зробили середні вікові групи від 15-ти до 64-х р., на які припадає понад 70 % зростання тривалості їхнього життя, порівняно з тільки бл. 50 % зростання в аналог. групах у жінок. У жінок внесок віку старше 65 р. склав трохи більше 40 % зростання, у чоловіків – майже 20 %. У 2006–13 у чоловіків осн. зростання було пов'язане зі зниженням смертності від зовн. причин (38 %), на другому місці – хвороби системи кровообігу (39 %). У жінок порядок причин зворотний: найбільший внесок був від зниження смертності від серцево-судин. захворювань (понад 60 % зростання), потім – від зовн. причин (майже 21 % зростання) – плюс позитив. внесок усіх ін. причин. В Україні існують істотні регіон. відмінності у рівні смертності Н. До тер. із високою смертністю належать пн. Черніг. і Житомир. обл., придніпров. Кіровогр. і Дніпроп. обл., сх. Луган. і Донец. обл. та пд. Запоріз. й Одес. обл. Натомість порівняно сприятлива ситуація з рівнем смертності у зх. областях і Києві. На цих тер. фіксують і кращі за середньоукр. рівень показники тривалості життя. Загалом зростання тривалості життя після 2003 можна охарактеризувати як відновлюв. (чи поворот.) процес, що дав би можливість у наступні роки нарешті відірватися від рівня, уже тричі досягнутого протягом останніх 50-ти р., проте якого досі не вдавалося втримати. Однак події, пов'язані з відкритою агресією РФ проти України 2014–20, що спричинила істотне погіршення соц.-екон., політ. і мед.-демогр. ситуації в країні, не дають підстав сподіватися на подальшу позитивну динаміку очікуваної тривалості життя в коротко- та середньострок. перспективах.

Міграція Н. – масові переміщення людей (як внутрішні, так і за межі країни). Є одним із вагомих явищ соц.-екон. історії. Територ. переміщення тривають від давніх часів і відіграють важливу роль у формуванні демогр. ситуації на будь-якій території. Однак у різні істор. епохи істотно відрізнялися форми, масштаби, інтенсивність і наслідки міграції Н. Давати кількісні характеристики міграціям на території України можна від 18 ст., коли відбувалося освоєння пд.-укр. степів (переважно укр. селянами, стихійно, шляхом нар. колонізації). Загалом у 18 ст. до пд.-укр. степів мігрувало 0,5 млн українців. Наприкінці 18 – на поч. 19 ст. Пд. Україна із малозаселеного регіону почала перетворюватися на складову укр. етніч. території. Наприкінці 18 ст. Пн. Причорномор'я було анексоване Рос. імперією, що відкрило ще більші можливості для його госп. освоєння. Хоча царський уряд і створив усі умови для поселення на Пд. України колоністів-іноземців, усе ж вирішал. роль в освоєнні Пн. Причорномор'я належить українцям. Так, у 19 ст. на Пд. України переселилося

майже 3 млн українців, що становить майже 65 % заг. міграц. приросту в цей період. Частка росіян у сальдо міграц. балансу Пд. України склала 25 %, а на всіх ін. переселенців з-поза меж цього регіону (німців, шведів, сербів, молдован, румунів, греків, болгар, гагаузів, чехів) припадає лише 10 %. У 19–20 ст. територ. мобільність Н. У. мала 2 осн. напрями – сх. (переселення до внутр. р-нів Рос. імперії, пізніше – до респ. колиш. СРСР, а також у зворот. напрямку) та зх. (до Пн. і Пд. Америки та Зх. Європи). До селян. реформи 1861 Пд. України був переважно освоєний, тому міграц. потоки переорієнтовано на Пн. Кавказ, зокрема на Кубань. Процес міграц. просування українців на Пн. Кавказ започатковано 1792, коли царський уряд дозволив запороз. козакам переселитися на Кубань і заснувати Чорномор. козац. військо. На Кубань переселилося 25 тис. козаків, склад яких згодом поповнили козаки Задунай. Січі – бл. 8 тис. осіб. Водночас царський уряд уживав заходів до переселення на Кубань колиш. реєстр. козаків із Полтав. і Черніг. губ. Загалом 1792–1865 сюди переселилося майже 160 тис. українців. Цивіл. Н. тривалий час не мало права поселятися на Кубані. Лише 1868 особам невійськ. станів дозволено проживати у козац. станицях. Отже, після реформи 1861 гол. суб'єктом міграції на Кубані став не козак-колоніст, який мав охороняти кордони, а селянин-хлібороб. Саме відтоді, переважно із Лівобережжя, почалося інтенсивне переселення укр. селян на Пн. Кавказ. 1880–1914 сюди переселився майже 1 млн укр. селян. Переселення в Рос. імперії мали переважно аграр. характер і не лише сприяли с.-г. освоєнню нових земель, а й пом'якшували кризу, спричинену аграр. перенаселенням у 6-ти укр. губерніях (Волин., Поділ., Харків., Черніг., Київ., Полтав.).

Укр. міграція на Далекий Схід (див. Зелений Клин), у Сибір і Пн. Казахстан (див. Сірий Клин) набула знач. розмірів лише у 1880-х рр. Загалом 1883–1914 зі сх.-укр. земель до азій. частини Рос. імперії мігрувало 2,3 млн осіб, повернулося назад 0,6 млн. Отже, на нових місцях осіло 1,7 млн переселенців. На межі 19 і 20 ст. українці становили лише 19 % заг. чисельності Н. Рос. імперії, але водночас – майже 40 % усіх землероб. переселенців. Роль українців у справі заселення пд. і сх. окраїн імперії у 19 – на поч. 20 ст. була надзвичайно вагомю. По суті, українці у міграц. відношенні виявилися наймобільнішим етносом імперії. Рос. етнограф О. Ріттіх підмітив цю особливість українців і відзначив, що в них є «природна схильність бути основою заселення». Одночасно із впливом за межі України її жит. відбувався приплив на її тер. мігрантів з ін. регіонів імперії, здебільшого із рос. губерній. Переселення росіян в Україну розпочалося після її приєднання до Рос. держави. Спочатку переважала військ. і т. зв. держ. колонізація – переселення різних категорій чиновників і службовців, з яких сформовано ядро місц. адміністрації. Згодом дедалі помітнішу роль у формуванні рос. Н. У. відігравала вільна колонізація, яку здійснювали переважно рос. селяни. Осн. потік переселенців був спрямований на тер. малозаселеної Пд. України, здебільшого в міста. 1801–1914 на Пд. України переселилося 1,4 млн росіян. Окрім екон., переселення мало і політ. характер, оскільки сприяло русифікації сх.-укр. земель. Незважаючи на чисельний виїзд українців, у Пд. Україні 1861–1914 склалося позитивне

міграц. сальдо за рахунок припливу росіян. Царські чиновники вважали, що казенні землі варто віддавати переселенцям із рос. губерній, а збідніле місц. Н. потрібно переселяти до сх. регіонів імперії.

Важливий аспект висвітлення міграц. ситуації на укр. землях – зовн. міграція, що на межі 20 ст. набула вагомих масштабів, особливо серед євреїв. Гол. причинами євр. еміграції до Америки та Зх. Європи стали пряма загроза життю, безпеці та майну під час євр. погромів і низький рівень життя більшості євреїв, скупчених у т. зв. смузі осілості. Загалом 1870–1914 з України емігрувало майже 0,9 млн євреїв. Значно меншою за обсягами була еміграція у міжвоєн. період (1919–39), коли із тер. сучас. України емігрувало 318 тис. євреїв. На останнє десятиліття 20 ст. припав пік черг. масової еміграції євреїв. 1968–2013 з України виїхало понад 0,8 млн євреїв, зокрема 0,5 млн – до Ізраїлю, 0,2 млн – до США, 0,1 млн – до Німеччини. У 1870-х рр. розпочалася значна еміграція німців із Пд. України. Причинами цього стали істотна соц. диференціація у середовищі колоністів, погіршення їхнього правового становища, запровадження щодо колоністів заг. військ. повинності. Наприкінці 19 ст. еміграція до Нового світу масово охопила укр. селянство Закарпаття, Галичини, Буковини і, частково, Волині та Поділля. 1881–1914 із зх.-укр. земель за океан емігрувало понад 1 млн осіб, з них українців – майже 0,4 млн. Гол. причина еміграції – аграрне перенаселення краю. Чергова міграц. хвиля припала на період Визв. змагань 1917–21. Заг. кількість емігрантів у ці роки склала понад 240 тис. осіб. Значна їхня кількість осіла у Польщі, Чехо-Словаччині, Франції, США, Канаді, Аргентині. Міграц. рух Н. із зх.-укр. земель тривав і у міжвоєн. період. Із Зх. України тоді емігрувало 0,3 млн осіб, із них майже 180 тис. – українці.

Від 1920-х рр. причиною міграції Н. стала урбанізація, а осн. міграц. потоком – переселення із сіл у міста. На перший план вийшли міграції, пов'язані з індустріалізацією. 1920–91 із сіл у міста переїхало понад 10 млн осіб. У 1930-х рр. рад. тоталітар. режим практикував масові насильниц. міграції з тер. УСРР. Першою серед цих злочин. акцій було виселення розкуркулених селян 1930–31, коли у малозаселені сх. р-ни СРСР примусово переселено 320 тис. селян. Ще одна складова насильниц. міграції – ув'язнення у концтаборах ГУЛАГу, через які пройшли у передвоєнні роки понад 200 тис. жит. України. 1936 рад. влада депортувала до Казахстану 60 тис. поляків із прикордон. із Польщею р-нів, а 1940–41 провела 3 спецоперації із виселення поляків із Зх. України. Заг. обсяг 3-х етапів примус. виселення поляків становить понад 210 тис. осіб. 1943–46 із тер. Зх. України проведено репатріацію поляків до Польщі. 1943 – у 1-й пол. 1944 поляки виїжджали самостійно у зв'язку з їхнім протистоянням з ОУН–УПА. Пізніше евакуація поляків відбувалася відповідно до уряд. угод між Польщею та УРСР. Всього за весь період тер. Зх. України покинули майже 1,2 млн поляків, у зворот. напрямку – в Україну – репатрійовано 0,5 млн етніч. українців зі сх. воєводств Польщі.

Наприкінці 2-ї світової війни міграцію як засіб політ. терору сталін. режим застосував щодо крим. татар, греків, болгар, вірмен. 18 травня 1944 розпочато депортацію крим. татар, що тривала 3 дні. Загалом вивезено 190 тис. осіб, приводом для цієї карал. акції було звинувачення крим. татар у співпраці з німцями. Повернення крим. татар на істор. батьківщину розпочалося лише в часи «перебудови». 1987–89 до Криму повернулося понад 30 тис. осіб раніше депортованих народів Криму, станом на поч. 2014 – понад 200 тис. крим. татар. Друга світ. війна спричинила евакуацію Н. У. в тиліві р-ни СРСР, масштаби якої оцінюють майже у 2 млн осіб. 1947 розпочато повернення евакуйованих. Під час війни окупац. влада нацист. Німеччини проводила тотал. мобілізацію робочої сили на примус. роботи. За період окупації до Німеччини вивезено майже 2,4 млн осіб, із них 80 % повернулися після війни в Україну. Частина оstarбайтерів і військовополонених зуміла уникнути повернення до УРСР і залишилася на Заході (понад 200 тис. осіб). У перші повоєнні роки відбулося примус. переміщення Н. із політ. мотивів у концтабори ГУЛАГу та на спецпоселення у сх. р-ни СРСР. Так, із тер. Зх. України 1944–47 виселено понад 203 тис. актив. повстанців і чл. їхніх родин. На відміну від поперед. періодів, у 1950–80-х рр. міграція мала «природ.», не порушений екстраординар. чинниками характер. Визначал. її причиною у повоєнні роки залишалася урбанізація, а осн. потоком – переселення у міста.

Міграції Н. доби незалежності розвивалися у цілком відмінних від поперед. періоду обставинах. Із розпадом СРСР міжресп., тобто внутр., міграції перетворилися на міждержавні. Припинили діяти типові канали міжресп. міграції – організов. набори робочої сили, обов'язк. спрямування на роботу випускників навч. закладів тощо. Демократизація сусп. життя зумовила послаблення контролю за пересуванням людей, який здійснювали за допомогою паспорт. режиму та інституту прописки. Рев. значення мав демонтаж «заліз. завіси», «опущеної» ще 1925 із прийняттям першого Положення про в'їзд та виїзд із СРСР. Україна стала відкритою для зовн. світу. Запровадження права на вільні виїзди за кордон і повернення на батьківщину відкрило широкі можливості для зовн. міграції. Територ. переміщення Н. У. доби незалежності розвивалися під впливом різноманіт. і часом суперечливих чинників. Вирішал. ваги набуло залучення України до світ. міграц. процесів. За спрямуванням, формою та змістом міграції Н. У. наближалася до типових для ін. країн світу відповід. рівня екон. розвитку. Для України характерними є труд. зовн. міграції, що мають переважно тимчас. характер: укр. громадяни прагнуть накопичити якнайбільше заощаджень до свого повернення на батьківщину. Вони не призводять до зміни чисельності Н. У. і, відповідно, майже не справляють прямого впливу на її демогр. розвиток. Виняток становлять лише випадки переходу труд. міграції у постійну. Вони поки не набули масового характеру, хоча тенденції до цього постійно зростають. Гол. проблема зовн. труд. міграції – переважно нелегал. статус українців за кордоном. Більшість із тих, хто наважився на труд. міграцію, при в'їзді у зарубіжну країну приховують свої справжні наміри і по суті перебувають там на нелегал. становищі, соціально незахищеними та безправними.

Відповідно до обсягів, спрямованості та результатів виокремлюють 3 етапи в розвитку міграцій Н. У. Перший із них охоплює 1991–93, другий – 1994–98, третій розпочався 1999 і триває донині. Перший етап відрізнявся знач. позитив. міграц. сальдо: 1991 – 206,5 тис., 1992 – майже 300 тис. осіб, завдяки чому Н. У. продовжувало зростати, незважаючи на негативні показники природ. приросту. Для другого періоду характерне різке зменшення чисельності в'їзду при певному збільшенні обсягів виїзду, внаслідок чого сформувався від'ємне для України сальдо міграції. Всього за цей період з України до «ближнього» зарубіжжя (колиш. союзних респ.) виїхало 900 тис. осіб, натомість прибуло лише 630 тис., або ж удвічі менше, ніж за 3 р. у поперед. період. Протягом третього періоду відбулося поступове скорочення від'єм. сальдо міграції, 2004 вперше за десятиліття сальдо міграції із «ближнього» зарубіжжя мало додатне значення і впродовж наступ. років повільно зростало. Обмін Н. між Україною та «ближнім» зарубіжжям мав загалом паритет. характер, проте міграції стабілізувалися на досить низькому рівні. За даними міграц. статистики, 1991–2013 до України із пострад. держав в'їхало понад 2,5 млн осіб, виїхало до них – 2,3 млн осіб. Водночас заг. сальдо міграції для України є від'ємним. Вирішал. для його формування став від'їзд у «далеке» зарубіжжя (за межі колиш. СРСР). Усього в країні, що не входили до складу СРСР, 1991–2013 вибуло 0,8 млн осіб. Н. різних р-нів України неоднаковою мірою залучене до міграц. процесів, що визначає специфіку територ. диференціації міграц. ситуації у державі. Гол. показниками, покладеними в основу виявлення закономірностей просторових особливостей ситуації у сфері міграції на регіон. рівні, є: питома вага осіб, які хоча б один раз за життя змінили місце проживання на момент проведення переписів 1989 і 2001, а також коефіцієнти сальдо міграції протягом 1989–2013. За переписом 2001, питома вага мігрантів у заг. чисельності Н. регіонів зростає із Зх. на Сх. та із Пн. на Пд., частка народжених за межами регіону також вища у сх. та пд. промислово розвинених областях.

За підсумками багаторіч. міграц. процесів, виявленими переписами Н. й особливостями перебігу зареєстр. міграцій, усі регіони України можна об'єднати у 7 географічно цілісних міграц. р-нів. Специфіка міграц. ситуації у Крим. р-ні (АР Крим і Севастоп. міськрада) зумовлена процесом повернення депортов. народів, насамперед крим. татар, і особливостями етніч. складу, зокрема високою часткою етніч. росіян. На сучас. етапі Крим вирізняється надзвичайно високою інтенсивністю зовн. міграц. обороту – насамперед за рахунок інтенсив. міграц. контактів із РФ. У Пд.-Сх. р-ні (Дніпроп., Донец., Запоріз., Луган., Микол., Харків., Херсон. обл.) інтенсивність міграц. процесів вища за заг.-держ. рівень, причому має місце зближення міграц. ситуації в місті й у селі; у Середньоукр. р-ні (Одес., Кіровогр., Полтав., Сум. обл.) практично всі осн. характеристики міграц. ситуації близькі до середніх в Україні. У Галиц.-Буковин. р-ні (Івано-Фр., Львів., Терноп., Чернів. обл.) надзвичайно низька інтенсивність міграцій сільс. і невисока – міського Н.; за даними перепису 2001, частка мігрантів у заг. чисельності Н. невелика (26,7 % проти 37,2 % загалом в Україні). Закарп. р-н охоплює однойм. область, у ньому зберігаються найнижчі в Україні

показники міграц. обороту Н. (за даними перепису 2001, частка мігрантів склала 13,5 %, зокрема у містах – 24,8 %, у селах – 7,0 %). Міграц. оборот Н. Пн.-Зх. р-ну (Волин., Вінн., Житомир., Київ., Рівнен., Хмельн., Черкас., Черніг. обл.) близький до заг.-держ. рівня, але у міських поселеннях він явно вищий, ніж у селах. У Столич. р-ні (Київ) питома вага осіб, які народилися за межами регіону, так само висока, як і в Криму, проте, на відміну від Криму, більшість некорін. жит. столиці народилася на території України. Починаючи від 1995 Київ є єдиним регіоном України, де сальдо міграції стабільно додатне. Нині в Україні наявна тенденція до поступ. зменшення міжтеритор. відмінностей міграц. ситуації. Перш за все відбувається зближення тенденцій у розвитку міграц. процесів на рай. рівні (крім Криму, Києва і Закарпаття). Сучас. склад Н. У. знач. мірою завдячує міграції. Як засвідчив перепис 2001, значна частка жит. країни народилася поза її межами, тобто є іммігрантами (5,2 млн осіб, або 10,8 % від заг. чисельності Н.). Найбільше серед них прибулих із РФ – 3,6 млн осіб (69,2 %). Більшість іммігрантів, зафіксов. переписом, переселилася в Україну ще у рад. часи, коли масові міграції та перемішування Н. були важливою складовою політики формування нової наднац. спільноти – рад. народу.

Український етнос. Режим відтворення укр. етносу від кін. 18 ст. і до поч. 1-ї світової війни мав характеристики традиц. типу: високий (на грані фізіол. межі) рівень народжуваності – до 50 ‰ і надзвичайно високі на тлі Зх. Європи показники смертності – 28–35 ‰. В останні п'ять років 19 ст. режим відтворення укр. людності вступив у стадію демогр. переходу: рівень смертності, а за нею і народжуваності почав повільно, проте неухильно знижуватися. Як наслідок, природ. приріст українців у 1896–1914 був найвищим за всю попередню вітчизн. історію – 20–25 ‰. У цьому періоді оформилися об'єктивні засади для феномену «демогр. вибуху» в динаміці чисельності укр. людності. Однак через серію соц. катастроф у 1-й пол. 20 ст. позитивна тенденція динаміки чисельності, задана наприкінці 19 – на поч. 20 ст., перервалася. Щоправда, певний демогр. ренесанс у динаміці укр. етносу проявився в період НЕПу. Середньоріч. природ. приріст українців у 1923–29, як і в довоєн. період, перевищував позначку 20 ‰. Вкрай неблагополучна демогр. ситуація для укр. етносу тривала від поч. 1930-х рр. і до 1947. На цей порівняно короткий істор. період припали дві демогр. катастрофи – голодомор 1932–33 і 2-а світова війна з голодом 1946–47, а повоєн. компенсатор. період в області народжуваності укр. етносу був запізним і нетривалим (1949–55). У серед. 1950-х рр. встановився рівень народжуваності, що дещо перевищував просте відтворення етносу. Більшого приросту досягнуто в галузі доживання українців. Очікувана тривалість життя для укр. чоловіків за цей період зросла на 15 р., жінок – на 13 р. Це спричинило зростання Н., темпи якого були найвищими у 2-й пол. 20 ст. За роки незалежності відбувся перелом тенденції змін чисельності укр. людності, започатковано депопуляц. динаміку, коли рівень смертності стало перевищує народжуваність. Ця ситуація зумовлена як вичерпанням набутого за повоєнні роки потенціалу демогр. зростання, так і загостренням кризових явищ в умовах трансформації

соц.-екон. життя. Істотним став і міграц. вплив українців за межі держави. Поєднання в часі природ. утрати та асиміляції українців у 1989–2014 призвело до заг. зменшення їхньої чисельності майже на 5,3 млн осіб, або на 202 тис. осіб у середньому за рік. Знач. втрат укр. етнос зазнає також унаслідок асиміляції його представників ін. етносами. Під етніч. асиміляцією розуміють процеси, що супроводжуються втратою осн. етніч. ознак (мови, нац. пам'яті та менталітету) і, зрештою, повною зміною етніч. самосвідомості. Початк. етапом етніч. асиміляції є мовна асиміляція. Втрата мови – осн. етніч. символу – помітно підважує укр. етнос. Відсутність влас. державності та входження укр. етніч. земель до складу різних держ. утворень сприяли інтенсифікації етніч. (переважно асиміляц.) процесів, що у підсумку призвели до скорочення питомої ваги укр. Н. у заг. чисельності Н. в Україні, у колиш. СРСР і в усьому світі й до зменшення укр. етніч. тер. у низці регіонів. Етнічні процеси проходили по-різному на суто укр. тер. і на землях, спільно освоєваних різними народами Рос. імперії і зарубіж. колоністами. Одразу ж після приєднання сх.-укр. земель до Рос. держави рос. уряд узяв курс на поглинання Росією цієї тер., до повного злиття українців із рос. народом.

Ситуація різко погіршилася у пореформений період. Низка законів (1863, 1876) по суті перетворила укр. мову в нелегальну на всій тер. підрос. України. Було заборонено видавництво книг українською мовою, у школах та ВНЗ викладали тільки рос. мовою. 1858–97 у підрос. Україні внаслідок політики русифікації асимільовано не менше 1,4 млн осіб (на Лівобереж. і Правобереж. Україні – по 350 тис. осіб). Понад 600 тис. осіб втратив укр. етнос за цей період і в результаті колонізації на землях Холмщини і Підляшшя. Не менш інтенсивно відбувалися асиміляц. процеси у 2-й пол. 19 ст. у півдн. Україні. Внаслідок переходу етніч. українців до складу польс., словац. і румун. етносів Україна втратила 400 тис. осіб. З урахуванням асимільов. українців на сх. освоєваних землях царської Росії (700 тис. осіб) чисельність укр. людності світу становила б наприкінці 19 ст. не 26,8, а майже 30 млн осіб. У зв'язку із підвищенням нац. самосвідомості етніч. українців від кін. 19 ст. і до поч. 1-ї світової війни процес асиміляції дещо сповільнився. Проте і тоді укр. світ. громада продовжувала втрачати людність (1 млн осіб). Продовжувалися асиміляц. процеси і в Рад. Україні, в якій освітою і культурою керувала держава, що лише прикривалася гаслами всесвіт. братерства народів, а насправді здійснювала курс на ліквідацію нац. особливостей народів СРСР задля уподібнення їх за етніч. ознаками до «великого рос. народу». У рад. добу асиміляц. процеси серед українців посилилися через їхнє штучне прискорення, особливо в Росії (закриття укр. шкіл, культур. закладів, функціонування в офіц. установах лише рос. мови тощо). Внаслідок такої політики кількість українців у колиш. СРСР між переписами 1926 і 1939 скоротилася на 4 млн осіб. Видається сумнівним, щоб 3-мільйонне укр. Н., яке компактно проживало на тер. Росії, змінило етнічну самосвідомість природ. шляхом за такий короткий проміжок часу. Це було результатом цілеспрямов. політики рад. влади і підконтрол. їй статист. органів, що свідомо

спотворювали етнічну ситуацію при переписах Н. у 1920–30-х рр. і суттєво знижували кількість українців у Росії у місцях їхнього найбільшого розселення (на Пн. Кавказі, у Центр.-Чорнозем. регіоні, на Далекому Сході тощо). Після 2-ї світової війни відпрацьована рад. владою система заходів, спрямов. на асиміляцію українців, як й ін. народів, продовжувала діяти – у 1959–89 було асимільовано майже 3,5 млн етніч. українців. Проголошення держ. незалежності України дещо призупинило цей процес, але гарантовано він не став безповоротним. Реалізація вимоги надання рос. мові в Україні статусу держ. ставить під загрозу укр. ідентичність узагалі. Можлива втрата національної ідентичності означала б зникнення укр. етносу з істор. арени.

Проте деякі позитивні зміни у галузі етніч. ситуації в Україні за роки незалежності все ж таки відбулися. Так, за міжперепис. період (1989–2001) кількість етніч. українців в Україні зросла неістотно – лише на 0,3 %, але питома вага українців зросла більш суттєво – із 72,7 % у 1989 до 77,8 % у 2001. Очевидно, у нових політ. реаліях багато осіб, народжених у змішаних укр.-рос. сім'ях (а у 1980-х рр. більше третини народилося у таких сім'ях), під час перепису самоідентифікували себе як українців. Отже, згідно з останнім переписом чисельність етніч. українців становила 77,8 % від усього Н. і 87,1 % від сільс. Н. Залеж. статус України до 1991 мав трагічні наслідки для корінного Н. Вони проявлялися у спрямов. боротьбі метрополій проти української мови і культури. Нищення іншоетніч. режимами укр. культури, створення атмосфери непрестижності та безперспективності української мови призводили до того, що частина українців втрачала свою мову і переходила на «панівні мови» (польс., рос., угор., румун.). Під час перепису 1989 4,6 млн українців (12 %), які проживали в Україні, назвали у переписних листах рідною рос. мову, а 2 млн відповіли, що не володіють укр. навіть зі словником. Ця ситуація була наслідком жорсткої русифікатор. політики рад. влади у 1970–80-х рр. За підсумками перепису 2001, рідною назвали укр. мову 67,5 % громадян України (на 2,8 % більше, ніж 1989), проте частка українців, які назвали рідною рос. мову, зросла із 12,2 до 14,8 %. Наприкінці 19 ст. у світі проживало 26,7 млн українців, із цього числа в Рос. імперії налічувалося 22,5 млн українців (84,3 %), а в Австро-Угор. монархії – 3,9 млн (14,6 %). Решта 0,3 млн осіб укр. походження проживали за океаном (у США, Канаді, Бразилії, Аргентині та ін. країнах). 2001 у світі мешкало 43,9 млн осіб укр. походження, зокрема в Україні – 37,5 млн осіб (85,6 %), у колиш. СРСР (без України) – 4,4 млн (9,9 %), у Зарубіж. Європі – 0,5 млн (1,1 %), в Америці – 1,4 млн (3,3 %), на решту регіонів світу припадало менше 1 % укр. людності. У найближчій перспективі варто очікувати на подальшу консолідацію укр. етносу на материн. землі, природну асиміляцію в його складі представників меншин національних, зокрема росіян. Чисельність представників сх. діаспори українства через асиміляцію буде скорочуватися й надалі, а зх. – зростати внаслідок еміграції етніч. українців у зх. напрямку.

Українська етнічна територія. Однією з осн. характеристик територ. організації етніч. спільнот є їхня етнічна територія. Укр. етнічна тер. (укр. етнічні землі, етногр. тер.

українців) – простір, компактно заселений і по-господарськи освоєний українцями за багато століть їхнього розвитку і розселення. Представництво етносу відіграє важливу роль при визначенні етніч. тер., проте воно неодмінно має бути пов'язане з історією її заселення. Більшість периферій. етніч. зон України, що нині перебувають у складі сусід. держав, є споконвіч. її землями, хоча не скрізь там проживають українці. Отже, етніч. тер. українців слід вважати ареал осн. етніч. масиву та всі споконвічні землі, що є його продовженням. Обриси та площа укр. етніч. тер. змінювалися залежно від конкрет. істор. обставин. У степ. і лісостеп. смугах чисельність українців під тиском кочових народів не раз рідшала і вони зовсім зникали, потім знову селилися. Внаслідок міграції українців на сусідні та віддалені землі утворилася велика кількість етніч. ареалів на тер. колиш. СРСР, в Європі й за океаном. У 20 ст. із поступ. утвердженням етнонац. принципу у державотворенні укр. етнічна тер. виконувала функції не лише ареалу розселення, а й виступала просторовою ареною укр. політ. вимог, геогр. потенціалом укр. державності. За часом освоєння укр. етнічні землі включали як давньо-освоєний ареал, прабатьківщину етносу (Полісся, зх. Лісостеп, середнє Подніпров'я), так і новоосвоєні землі – Причорномор'я та Приазов'я.

Укр. етнічні тер. поділяють на суцільні, де у нац. структурі Н. українці переважають, та на змішані, де вони становлять 10–25–50 % усіх жит. Більша частина укр. етніч. тер. має виразно моноетніч. характер – етнічні українці становлять понад 80 %. Такі моноетнічні тер. переважають у 22-х областях, у Чернів. обл. вони становлять 3/4, в Одес. – бл. 2/3 тер., в Луган. – бл. половини, у Донец. – більше половини; в АР Крим українців бл. 1/4. На змішані укр. землі припадає менше 20 % етніч. території. У межах укр. етніч. тер. є моноетнічні й етнічно змішані анклавні болгар, молдован, румунів, угорців, росіян, поляків, греків, словаків та ін. народів. Іншоетнічні групи у містах за чисельністю та питомою вагою значно більші, ніж у сільс. місцевості. Через істор. обставини українці у межах влас. етніч. тер. становили більшість у сільс. місцевості. І нині серед українців, які проживають в істор. ядрі, сільс. Н. теж переважає. У центр., пн.-сх. та зх. частинах ареалу проживання українців їхнє переважання як більшості Н. ніколи не переривалося в часі, незважаючи на неодноразову зміну політ. статусу згаданих територій.

У серед. 17 ст. пл. укр. етніч. тер. становила 348 тис. км², на ній проживало 5,7 млн осіб. У 2-й пол. цього ж століття за рахунок освоєння Слобожанщини укр. етнічну тер. розширено майже на 50 тис. км². Після рос.-турец. війн 2-ї пол. 18 ст. і приєднання Криму до Росії 1783 продовжувалося просування укр. етносу на Пд. від його осн. масиву. Потужна міграц. хвиля українців у 2-й пол. 18 ст. дала їм змогу заселити нові землі та перетворити їх на укр. етнічну територію. Це було пов'язано з тим, що укр. міграц. хвиля пересилила тут усі ін. – рос., нім., молдов., сербську. В результаті пд.-укр. степи наприкінці 18 ст. стали етніч. тер. українців. Після опанування пд. степів історія розселення українців не закінчилася. Вже наприкінці 18 ст. укр. козаки поселилися на Кубані, де створ. Чорномор. козац. військо. На

землі Чорномор. козац. війська і прилеглих тер. у 1795–1914 мігрувало майже 2 млн етніч. українців. На серед. 19 ст. тут утворився заселений переважно українцями регіон – Малиновий Клин, пл. якого становила понад 60 тис. км² із Н., станом на поч. 1897, у 703 тис. осіб.

Ще один заселений переважно українцями регіон – Сірий Клин – сформувався у Пн. Казахстані. Переселен. рух українців до цього регіону мав значні масштаби у період від серед. 1890-х рр. і до поч. 1-ї світової війни. 1917 їх виявилось в регіоні 0,8 млн осіб. Більшість розселилася в Акмолин. і Тургай. обл., на тер. яких українці вийшли за чисельністю на 1-е місце та випередили росіян, які значно раніше почали освоювати ці землі, проте робили це менш інтенсивно. На поч. 1914 пл. укр. етніч. ареалу в Казахстані становила понад 160 тис. км² із чисельністю людності у ньому майже у 500 тис. осіб. Потуж. була укр. міграц. хвиля і на Далекий Схід, що призвела до утворення у Примор. краї ще одного регіону – Зеленого Клину. Сформувався він перед 1-ю світ. війною внаслідок інтенсив. переселення на Далекий Схід українців, які чисельно переважали рос. переселен. рух у цьому напрямку. Пл. етніч. анклав укр. українців у Примор. краї на поч. 1914 становила понад 200 тис. км² із чисельністю Н. у 290 тис. осіб. Знач. були обсяги переселен. руху українців і до ін. регіонів Росії: у Нижнє Поволжя, Подоння, на Пн. Кавказ, Пд. Урал, у Сибір. Перед 1-ю світ. війною укр. діаспора в Росії нараховувала 5,8 млн осіб і стало посідала за чисельністю 2-е місце на сучас. тер. Росії після росіян. Ще й нині, незважаючи на інтенсивну й тривалу асиміляцію, українці є найчисленнішою нац. меншиною в Росії.

У сх. землях Польщі до укр. етніч. тер. належали р-ни Пн. Лемківщини, Надсяння, Підляшшя, Холмщини, у Словаччині – Пд. Лемківщини, у Румунії – Мараморощини та Пд. Буковини, у Білорусі – Берестейщини. Заг. чисельність українців у зх. етніч. ареалах на зх. прикордонні на поч. 1914 становила понад 4 млн осіб, сукупна пл. цих земель – 144 тис. км². За підрахунками В. Кубійовича і А. Жуковського, суцільна укр. етнічна тер. за межами України сягала 146,5 тис. км², зокрема, у складі Росії – 114,5 тис. км² (частина Белгородщини, див. Белгородська область; Курщини і Воронежчини – 43,9 тис. км², зх. частина Ростов. обл. (Донщина) – 23,8 тис. км², Кубань – 46,6 тис. км²); у Білорусі – 27 тис. км² (частина Брест. і Гомел. обл.); у Словаччині – 3,5 тис. км²; у Румунії – 1,7 тис. км² (частини Сучав. і Марамарос. пов.). Отже, суцільна нац. укр. тер. на європ. континенті становила 747,6 тис. км² (включаючи 601,1 тис. км² тер. України), а т. зв. укр. нац. мішана тер. – 197,1 тис. км², включаючи 14,2 тис. км² земель Пн. Чернігівщини, 163,4 тис. км² Сх. Передкавказзя, 19,5 тис. км² укр. земель у Польщі. За оцінкою В. Кубійовича і А. Жуковського, укр. етнічні землі в Європі займають 944,7 тис. км², суцільна укр. тер. становить майже 4/5 усіх земель, які заселяють українці. Із них понад 80 % – держ. тер. сучас. України, а майже 20 % входить до складу сусід. держав. Наведені обчислення укр. етніч. тер. поза межами України були актуальними станом на 1970, але є нереаліст. для поч. 21 ст. Ситуація у сфері відтворення укр. людності у світі має всі ознаки криз. стану. 1991–2014 кількість померлих постійно

перевищувала число народжених, сформувалася стала депопуляц. тенденція динаміки чисельності. Етніч. українців невпинно асимілюють сусідні етноси, особливо рос., скорочується укр. етнічна територія. Безслідно зникли колись великі етнічні укр. ареали в рос. частині Слобожанщини, на Пн. Кавказі, на Дону, Далекому Сході, на тер. Пн. Казахстану і на зх. прикордонні України. Знач. еволюції зазнали укр. етнічні межі після 2-ї світової війни. Зміни повоєн. періоду в р-ні укр.-польс. розселення зумовили на сьогодні однозначно ліній. характер укр.-польс. етніч. межі. Поступово відступає до лінії укр. кордону і межа розселення на тер. Румунії (Марамарощина, Пд. Буковина). Подібні процеси відбуваються й на укр.-словац. та укр.-рос. прикордонні. Знач. мірою зберігається перехід. характер укр.-білорус. етніч. межі. Зх. діаспора українців у країнах «далекого зарубіжжя» виникла в результаті їхніх еміграцій у 2-й пол. 19 – 20 ст. На поч. 2015 чисельність людності світ. українства становила 40,8 млн осіб, зокрема на тер. колиш. СРСР (без України) – 3,0 млн, у Зарубіж. Європі – 0,8 млн, в Україні – 35,0 млн, у Пн. і Пд. Америці – 2 млн осіб. Неблагополучна демогр. ситуація склалася і для світ. українства, для якого також характерна депопуляц. динаміка чисельності Н. Чисельність людності світ. українства скоротилася із 46 051,1 тис. осіб 1989 до 40 804,0 тис. осіб 2015, або ж на 11,4 %.

Етнічний склад Н. Сучасне Н. У. досить різноманітне за етніч. складом, в якому поряд з українцями представлено ще багато ін. етносів. За остан. переписом Н., в Україні проживало 10,7 млн осіб (22,2 %), які не ідентифікували себе українцями. Відповідно до укр. законодавства для позначення представників неукр. етніч. груп використовують поняття нац. меншини. Найбільшою в Україні нац. меншиною є росіяни, які посідають 2-е місце за чисельністю після українців. До числа росіян увійшла і значна кількість етнічно змішаного Н., що було асимільоване із різних причин (змішані шлюби, політ. кон'юнктура рад. часів тощо) й ідентифікує себе з росіянами. У серед. 17 ст. росіяни на сучас. укр. тер. практично не проживали, масово заселяти укр. землі вони розпочали із 2-ї пол. 18 ст. Міграц. політика метрополії була спрямована на збільшення чисельності росіян – опори царського, а пізніше і рад. режимів в Україні. Рос. еміграція разом із інтенсив. зросійщенням автохтон. укр. Н. призвели до зростання рос. етносу у 34,4 раза за період 1795–1897, а протягом 20 ст. – у 4,1 раза. Укр. етнос у ці періоди збільшився відповідно у 5,1 та 1,8 раза. В істор.-етніч. відношенні рос. нац. меншина в Україні досить неоднорідна, вона включає і давніх поселенців на Слобожанщині (субетнічна група донських козаків), представників різних рос. етноконфесій. груп (старообрядців), які переселилися в Україну впродовж 17–18 ст., і значну, кількісно найбільшу групу росіян – мігрантів періоду індустріалізації укр. земель (остання чв. 19 ст. – кін. 1980-х рр.). Розселення поляків в Україні пов'язане з міграц. експансією Речі Посполитої на підлеглі їй укр. землі. Колонізація поляками укр. земель склалася історично та була пов'язана насамперед із Галичиною і Правобереж. Україною. Саме тут сформувалися найчисленніші польс. етнічні спільноти у межах укр. етніч. масиву. Перша хвиля польс. колонізації – приєднання до володінь польс. короля у 14 ст. Галиц. Русі.

Від серед. 16 ст. посилилося переселення поляків на зх.-укр. землі зі сх. польс. воєводств, у 17–18 ст. зростає кількість переселенців і на Наддніпрянщину. У 18 – 1-й пол. 19 ст. поляки чисельно переважали в Україні росіян, зокрема 1719 їх було у 3 рази більше і вони становили 3,1 % заг. чисельності Н. на сучас. укр. тер., а росіяни – лише 1,0 %. Однак уже наприкінці 19 ст. росіяни значно випередили поляків: 1897 на укр. землях проживало 2 млн росіян, поляків – 1,5 млн, 1939 – 4,7 і 2,4 млн осіб відповідно. У 1940-х рр. відбулося катастроф. скорочення чисельності поляків, упродовж 2-ї пол. 20 ст. вона неухильно зменшувалася. За переписом 2001, частка цього етносу в заг. чисельності Н. У. становила лише 0,3 %.

Євреї на тер. сучас. України з'явилися в епоху раннього Середньовіччя, але масово вони поселилися на землях Правобереж. України і в зх.-укр. регіоні у 16–17 ст. В заг. чисельності Н. У. питома вага євреїв збільшувалася до 1930-х рр. (на поч. 18 ст. – 4,6 %, у серед. 19 ст. – 7,3 %). Від кін. 19 – поч. 20 ст. їхня частка почала швидко скорочуватися, і за період 1959–2001 відсоток євреїв в етніч. складі Н. У. зменшився із 2,0 до 0,2 %. Німці в Україні масово почали розселятися лише наприкінці 18 ст. На поч. 19 ст. їх мешкало тут 104 тис. осіб, 1914 – 0,7 млн осіб. 1940–44 майже 0,5 млн німців було переселено до Німеччини, частина їх потім повернулася до СРСР, але не в Україну, а в Сибір і Середню Азію. Питома вага решти нац. меншин в Україні, за переписом 2001, дорівнювала 4,3 % (2,1 млн осіб). Інтенсивно відбуваються процеси асиміляції укр. етносу і в середовищі етніч. меншин. Про рівень асиміляції етносів України, переважно росіянами, свідчить насамперед втрата мовної самобутності. За даними перепису 2001, лише в незнач. кількості із загалом 130-ти етносів понад 75 % їхніх представників вважають рідною мову своєї національності. У більшості етносів цей показник перебуває у діапазоні 25–75 %. Більшість представників нац. меншин, які не визнають рідною мову своєї національності, вважають рідною рос. мову, що є, власне, наслідком русифікації поперед. десятиліть і вже сформованих механізмів, що продовжують діяти і в сучас. умовах. Істотними є відмінності нац. меншин щодо заселення укр. тер., компактності розселення та рівня асиміляції. Колонізація нац. меншинами тер. України має довгу історію, в істор. ретроспективі найдавніша з них – грец. колонізація.

Невеликі частини деяких етніч. груп (угорці, румуни, молдовани, білоруси, росіяни) опинилися у складі України не в результаті міграцій, а внаслідок складних процесів встановлення держ. кордону та є автохтон. Н. Крим. татари, гаґаузи, караїми, кримчаки – невеликі корінні народи. Їхнє етнокультурне обличчя сформувалося на території України, тобто окремі укр. регіони – це їхня істор. батьківщина. Динаміка чисельності різних етносів в Україні – результат особливостей їхнього природ. та міграц. руху, а також етніч. процесів. Ці процеси у 1959–89 впливали таким чином, що чисельність усіх національностей зростає на 22,9 %. Особливо значно вона збільшилася у росіян (на 60,1 %) та білорусів (на 51,3 %). Чисельність корінної укр. нації зростає лише на 16,4 %. Чисельність поляків і євреїв скоротилася відповідно на 12,1 та 39,7 %. У 1989–2001 чисельність усіх етносів, за винятком

укр., зменшувалася, особливо значне скорочення чисельності відбулося у євреїв (майже на 80 %), поляків (більш ніж на третину), білорусів (на 37,3 %). Збереження майже незмінною чисельності українців і зменшення на 26,6 % чисельності росіян певною мірою можна пояснити зміною самоідентифікації цих етносів. Одним із осн. чинників змін чисельності людності етносів України є рівень народжуваності. Порівняно високі заг. коефіцієнти народжуваності фіксують у білорусів і молдован, порівняно низькі – у євреїв, поляків, росіян. Українці за рівнем заг. показника народжуваності посідали 3–4 м. Осн. чинником трансформації етніч. структури стали міграц. процеси. Із розпадом СРСР і проголошенням незалежності України почалося повернення до нашої країни етніч. українців і представників депортов. народів. Натомість чимало представників неукр. етносів повернулося до країн походження. Різко зросли масштаби еміграції за межі колиш. СРСР. Найбільше додатне сальдо міграції у 1959–88 мали росіяни, міграц. приріст яких становив щорічно в середньому 80,5 тис. осіб та був навіть більшим за природ. приріст цього етносу; невеликий міграц. приріст мали білоруси, решті етносів притаманне від'ємне сальдо міграції.

Один із найголовніших чинників еволюції етніч. структури в Україні – зовн. міграція, що зумовила наявність нині в Україні 130-ти етніч. спільнот, які на дату перепису 2001 становили 10,7 млн осіб (22,2 %). Визначал. вплив на величину частки етніч. спільноти в заг. чисельності Н. У. мала імміграція росіян у 19–20 ст., поляків і євреїв – у 15–18 ст., німців – у 18–19 ст., крим. татар – наприкінці 20 ст., а також еміграція євреїв, поляків і німців у 20 ст. Неоднозначно виглядає масова еміграція українців на Схід. Із кон'юктур. міркувань вона мала позитивне значення, оскільки частково знімала напругу в галузі аграр. перенаселення, однак з ін. боку – призводила і до негатив. наслідків: зменшувала міграц. потенціал етносу, необхідний для суціль. заселення укр. степів Причорномор'я, полегшувала зросійщення українців у віддалених від етніч. ядра р-нах та, особливо, – у відірваних від материк. основи укр. етніч. анклавів на Пн. Кавказі (Малиновий Клин), у Пн. Казахстані (Сірий Клин) і на Далекому Сході (Зелений Клин). Зовн. міграція кін. 20 – поч. 21 ст. сприяє розширенню кола представлених в Україні народів. Питома вага найчисленнішої нац. меншини (росіян) зменшується, зростає частка етніч. більшості (українців). Роль імміграції в кількості представлених в Україні етносів досить значна – нині мають принаймні одного свого представника в Україні понад 150 некорін. етносів. Групування прийшлих спільнот за тер. осн. проживання дає уявлення про напрямки міграції, а їхня чисельність та питома вага у заг. чисельності нац. меншин – уявлення про інтенсивність імміграції з окремих тер. та їхній вплив на сучас. етніч. склад Н. У. Імміграція більшості представлених в Україні народів призвела до формування діаспор. груп. Представники більшості народів не мають влас. анклавів і сталих міжособистіс. зв'язків, їх об'єднано виключно у статист. сукупності на підставі етніч. самоназви. Більшість із них чисельно утворюють настільки маленькі сукупності, що об'єктивно неможливо стверджувати про існування їхніх етніч. груп в

Україні. Так, 80 народів світу, представлених в Україні завдяки імміграції, чисельно становили лише бл. 20 тис. осіб, або ж 0,02 %. Отже, навіть спіл. вплив міграції цих народів на сучас. етніч. склад людності України малопомітний. Трохи більший сумар. вплив справила міграція 25-ти народів чисельністю від 1 до 10 тис. кожен. Заг. їхня чисельність становила понад 100 тис. осіб, або 0,2 % людності України. 12 нац. меншин мали 2001 від 10 до 100 тис. осіб, спільна чисельність представників цих народів – 0,5 млн осіб, або бл. 1,0 %. Міграція 7-ми народів призвела до формування чисельно більших етніч. груп – від 100 до 400 тис. осіб (євреї, білоруси, молдовани, болгары, поляки, угорці, румуни). Разом вони налічують майже 2,0 млн осіб, або 4,0 %. Етнічна меншина росіян у кілька разів більша за всіх ін. разом узятих представників етніч. меншин, зафіксов. переписом 2001 в Україні.

Освітня структура. Освіт. рівень, особливо працездат. частини Н., – одна із найважливіших характеристик людності країни. Він характеризує якість Н. як продуктив. сили та водночас дає уявлення про рівень і структуру матеріал. і духов. потреб людей на цій території. Перші кількісні характеристики грамотності Н. У. наявні лише для кін. 19 ст. за переписом 1897. Один із показників рівня освіти – грамотність Н., під якою розуміють уміння прочитати несклад. текст, зрозуміти його зміст, а також записати. Оцінюють цей показник за часткою осіб, які вміють читати і писати у віці від 9-ти до 49-ти р. Станом на 1897 в Україні неграмотні становили 72,1 % всіх жит. (міське Н. – 46,1 %, сільс. Н. – 76,5 %). Серед чоловіків було 58,3 % неграмотних, серед жінок – 86,5 %. Вищий рівень писемності мали групи у віці 10–19 і 20–29 р. Порівнял. аналіз освіченості укр. людності в європ. контексті свідчить, що за рівнем грамотності в умовах бездержавності Україна посідала одне з останніх місць. Незважаючи на певні позитивні зрушення у системі освіти на укр. землях, зумовлені потребою часу в освічених спеціалістах, уряди Рос. та Австро-Угор. імперій не були зацікавлені у повноцін. розвитку укр. освіти та культури, оскільки побоювалися зростання нац. свідомості мас. Результати роботи системи освіти в Україні та пунктів мережі ліквідації неписьменності (лікнепу), введеної в дію 1921, стали очевидними вже при проведенні перепису Н. 1926. За його підсумками, грамотність Н. порівняно із 1897 зросла у 2,3 раза (у містах – в 1,4 раза, в селах – у 2,5 раза). У чоловіків рівень писемності підвищився в 1,9 раза, в жінок – у 3,4 раза. Рівень грамотності 1939 порівняно із підсумками перепису 1926 зріс на 139 % (у містах – на 115 %, в сільс. місцевості – на 145 %). Особливо знач. було зростання рівня грамотності сільс. жінок – на 195 %. Підсумки переписів Н. 1897, 1920, 1926 щодо освіт. характеристик людності містять лише дані про грамотність Н. Інформацію про рівень освіти вперше опрацювали при переписі 1939. У межах України до 17 вересня 1939 кількість осіб, які мали вищу освіту у розрахунку на 1000 Н., становила 7 (у чоловіків – 10, у жінок – 4), неповну вищу й заг. середню (повну та базову) – 95 (110 – у чоловіків, 80 – у жінок). Перепис Н. 2001 засвідчив різке зростання кількості та частки освічених людей. Зростання освіченості всього Н. зумовило й зростання рівня освіченості серед зайнятого Н. – 1959–2001 кількість Н., зайнятого екон. діяльністю, із вищою, незакінч.

вищою та серед. спец. освітою збільшилося із 99-ти до 474-х осіб, а із серед. заг. освітою – із 67-ми до 430-ти на 1000 Н.

Рекомендована література

1. Бушен А. Статистические таблицы Российской империи. Вып. 2. С.-Петербург, 1863;
2. Межигорская летопись // Сб. летописей, относящихся к истории Юж. и Запад. Руси. К., 1888;
3. Описание Слободско-Украинской Харьковской губернии: 1802. Х., 1889;
4. Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). К., 1891;
5. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. I: Волинське воєводство: залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К., 1930;
6. Урланис Б. Ц. Рост населения в Европе. Москва, 1941;
7. Огоновський В. П. Еволюція населення Галичини // Наук. зап. Інституту економіки АН УРСР. 1946. Т. 1;
8. Баранович А. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). Москва, 1959;
9. Водарский Я. Е. Население России за 400 лет (XVI – начало XX вв.). Москва, 1973;
10. Молдавия в эпоху феодализма. Т. 7, ч. 2: Переписи населения Молдавии 1772–1773 и 1774 гг. Кишинев, 1974;
11. Гошко Ю. Г. Населення Українських Карпат XV–XVIII ст.: Заселення. Міграції. Побут. К., 1976;
12. Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первісного ладу та в давньоруський час. К., 1976;
13. Водарский Я. Е. Население России в конце XVII – начале XVIII в. Москва, 1977;
14. Волынская краткая летопись // Полное собрание рус. летописей. Т. 35. Москва, 1980;
15. Крикун М. Г. Питання чисельності населення на Правобережній Україні другої половини XVI – середини XVII ст. у радянській історіографії // Вісн. Львів. університету. Сер. істор. 1980. Вип. 16;
16. Стрішенець М. М. Чисельність населення Київського і Чернігівського воєводств в першій половині XVII ст. // Демогр. дослідж. 1982. Вип. 6;
17. Кожолянюк Г. К. Численность населения Буковины в конце XVIII – первой половине XIX в. // Пробл. истор. демографии СССР: Сб. науч. тр. К., 1988;
18. Рудницький О. П. Демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Українській РСР // Історія нар. господарства та екон. думки УРСР. 1990. Вип. 24;
19. Клем Р. С. Зміни населення України у XIX ст. // Ukrainian Economic History. Cambridge, 1991;
20. Гуржій І. О. До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині XVII ст. // УІЖ. 1993. № 4–6;

21. Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Укр. археогр. щоріч. 1993. Вип. 2, т. 5;
22. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. К., 1995;
23. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва, 2009;
24. Сидоренко В. Н. и др. Оценка динамики и региональной дифференциации демографических показателей России за последние 150 лет // Вест. Моск. університета. Сер. Экономика. 2009. № 5;
25. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. К., 2012;
26. Левчук Н. М. та ін. Втрати міського та сільського населення України внаслідок Голодомору у 1932–1934 роках: нові оцінки // УІЖ. 2015. № 4;
27. Рудницький О. П. та ін. Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 в Україні // Демографія та соц. економіка. 2015. Вип. 2–3;
28. Гладун О. М. Нариси з демографічної історії України ХХ століття. К., 2018;
29. Левчук Н. М. До питання про «старі» та «нові» підходи до оцінки втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 років // УІЖ. 2018. № 2.
30. Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV в. // Арх. Юго-Западной России. 1886. Ч. 7, т. 1;
31. Його ж. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XVII века. К., 1886;
32. Його ж. Передвижение южнорусского населения в эпоху Богдана Хмельницкого // КС. 1888, июль; Його ж. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). К., 1891;
33. Бронзов П. В. Міські землі та впорядкування міських селищ на Україні. Х., 1926;
34. Трацевський М. Людність м. Києва (до питання про певність і повноту обліків людності м. Києва) // Госп-во України. К., 1928;
35. Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины // Тр. Комиссии по изучению перспектив развития городов. Х., 1930;
36. Отамановский В. Д. Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVII в. (проблема возникновения и развития украинского феодального города). Саратов, 1955;
37. Компан О. С. До питання про заселеність України в XVII ст. // УІЖ. 1960. № 1;
38. Її ж. Демографія в історичному атласі // Там само. 1965. № 11;
39. Крикун М. Г. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Укр. істор.-геогр. зб. 1971. Вип. 1;
40. Доценко А. І. Географічні особливості процесів урбанізації на Україні (XIX–XX ст.) // Там само. 1972. Вип. 2;
41. Водарский Я. Е. Население России в конце XVII – начале XVIII века. Москва, 1977;
42. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. К., 1983;

43. Миронов Б. Н. Русский город в 1740–1860-е гг.: демографическое, социальное и политическое развитие. Ленинград, 1990;
44. Івченко А. Міста України. К., 1999;
45. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Т. 1–2. С.-Петербург, 1999;
46. 2003;
47. Водарский Я. Е. Население Крыма в XVIII–XX вв. (численность, размещение, этнический состав). Москва, 2003;
48. Алфьоров М. А. Урбанізаційні процеси в Україні в 1945–1991 рр. Д., 2012.
49. Буныковский В. Я. Опыт о законах смертности в России // Зап. Император. АН. 1865. Т. 8, приложение 6;
50. Борткевич В. И. Смертность и долголетность женского православного населения Европейской России // Там само. 1891. Т. 66, приложение 3;
51. Бессер Л., Баллод К. Смертность, возрастной состав и долголетность православного народонаселения обоего пола в России за 1851–1890 годы // Зап. Император. АН по историко-филол. отделению: сер. 8. 1897. Т. 1, приложение 5;
52. Пирожков С. И. Демографические процессы и возрастная структура населения. Москва, 1976;
53. Рудницкий Е. П. Методические проблемы изучения продолжительности жизни населения Украины // Демогр. исследования. 1990. Вып. 14;
54. Його ж. Информационные проблемы изучения динамики городского и сельского населения Украины в 1926–1939 гг. // Миграция и урбанизация населения (на мат. Украины и Польши). К., 1991;
55. Його ж. Динаміка смертності та дожиття у трудоактивний період // Смертність насел. України у трудоактив. віці. К., 2007;
56. Пирожков С. І. Вибрані наукові праці. Т. 1. К., 2008;
57. Шевчук П. Є., Швидка Г. Ю. Закономірності формування статево-вікової структури населення України // Демографія та соц. економіка. 2009. № 2;
58. Населення України: імперативи демографічного старіння. К., 2014;
59. Гладун О. М. Нариси з демографічної історії України ХХ століття. К., 2018.
60. Корчак-Чепурківський Ю. О. Рух населення УСРР перед світовою війною // Природ. рух насел. України в 1924 з оглядом природ. руху перед світ. війною. Х., 1927;
61. Новосельский С. А., Биншток В. И. Естественное движение еврейского населения СССР // Евреи в СССР: Мат. и исслед. Москва, 1929. № 4;
62. Корчак-Чепурковский Ю. А. О таблицах рождаемости и плодовитости // ГиС. 1937. № 4;
63. Стешенко В. С. Опыт применения метода когорт для изучения рождаемости на Украине в послевоенный период // Пробл. демогр. статистики. Москва, 1966;
64. Корчак-Чепурковский Ю. А. Избранные демографические исследования. Москва, 1970;
65. Піскунов В. П. Про позашлюбну народжувальність на Україні в 1945–1967 рр. // Демогр. дослідж. 1970. № 1;

66. Стешенко В. С. Про таблиці народжуваності і плідності // Там само; Урланис Б. Ц. Динамика уровня рождаемости в СССР за годы советской власти // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР: Сб. ст. Москва, 1977;
67. Корчак-Чепурківський Ю. О. Подружність і народжуваність у жінок УРСР // Демогр. дослідж.: Респ. міжвідом. зб. 1979. Вип. 4;
68. Стешенко В. С. Дослідження народжуваності й плідності у реальних поколінь жінок України: висновки для сьогодення // Демографія та соц. економіка. 2010. № 1;
69. Аксьонова С. Ю. Підліткове материнство: демографічний аспект проблеми. К., 2016.
70. Леонтович Ф. И. Голодовки в России до конца прошлого века // Север. вест. 1892. № 3–5;
71. Новосельский С. А. Смертность и продолжительность жизни в России. Петроград, 1916;
72. Боголепов М. А. Причины неурожаев и голода в России в историческое время. Москва, 1922;
73. Хоменко А. П. До питання про сучасний рівень загальної смертності на Україні. Х., 1925;
74. Корчак-Чепурківський Ю. О. Місто й село у смертності Наддніпрянської України // Демогр. зб. К., 1926;
75. Именной список потерь на фронтах в личном составе РККА за время гражданской войны с дополнениями. Москва, 1926–27;
76. Хоменко А., Кольнер Р. Сучасна смертність немовлят в УСРР. Х., 1930;
77. Мировая война в цифрах. Москва; Ленинград, 1934;
78. Ульянов Л. Д. Епідемія на Україні під час імперіалістичної війни і інтервенції // Зб. з пит. сан. статистики. К., 1938;
79. Васильев К. Г., Сегал А. Е. История эпидемий в России: Мат. и очерки. Москва, 1960;
80. Дзира Я. І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Укр. істор.-геогр. зб. 1971. Вип. 1;
81. Птуха М. В. Вибрані праці. К., 1971;
82. Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв. Ленинград, 1983;
83. Максудов С. Потери населения СССР. Бенсон, 1989;
84. Гудим-Левкович О. М., Покас П. М. Про тривалість життя населення черняхівської культури (спроба палеодемографічного дослідження) // Археологія. 1990. № 4;
85. Ливанова Э. М. Продолжительность жизни населения: опыт комплексного регионального исследования. К., 1991;
86. Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Укр. археогр. щоріч. 1993. Вип. 2, т. 5;
87. Куповецкий М. Людские потери еврейского населения в послевоенных границах СССР в годы Великой Отечественной войны // Вест. Еврей. університета в Москве. 1995. № 2;
88. Людские потери СССР в период Второй мировой войны: Сб. ст. С.-Петербург, 1995;

89. Корчак-Чепурковский Ю. А. Таблицы доживаемости и средней продолжительности жизни для населения УССР за 1958–1959 годы. К., 1996;
90. Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвність: українці на фронтах 2-ї світової війни. К., 1996;
91. Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // УІЖ. 2001. № 2;
92. Вишневский А. Г. Избранные демографические труды. Т. 2. Москва, 2005.
93. Павлович В. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Екатеринославская губерния. С.-Петербург, 1862;
94. Переселение государственных крепостных в 1861 г. // Журн. Мин-ва гос. имуществ. 1863. Ч. 78, кн. 2;
95. Турчанинов Н. Итоги переселенческого движения за 1896–1909 гг. С.-Петербург, 1910;
96. Павловский И. Ф. О переселении Полтавских козаков на Черноморье и Тамань в начале прошлого столетия (число козаков на Полтаве по полу, число переселенцев). Вып. 14. П., 1916;
97. Турчанинов Н. Итоги переселенческого движения за 1910–1914 гг. Петроград, 1916;
98. Отход на заработки сельского населения Украины в 1925–1926 гг. Х., 1928;
99. Отход сельского населения на заработки в СССР в 1926–1927 гг. Москва, 1929;
100. Вейцблит І. І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926 років. Х., 1930;
101. Волков Е. З. Динамика народонаселения СССР за восемьдесят лет. Москва; Ленинград, 1930;
102. Гіршфельд А. Міграційні процеси на Україні (в світлі перепису 1926 р.). Х., 1930;
103. Дробіжєв В. З. Историческая география СССР. Москва, 1973;
104. Платунов Н. И. Переселенческая политика советского государства и ее осуществление в СССР (1917 – июнь 1941 гг.). Томск, 1976;
105. Зарубіжні українці. К., 1991;
106. Заставний Ф. Д. Українська діаспора. Л., 1991;
107. Земсков В. Н. «Кулацкая ссылка» в 30-е годы // Социол. исследования. 1991. № 10;
108. Население Советского Союза: 1922–1991. Ленинград; Москва, 1993;
109. Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. К., 1994;
110. Куповецкий М. Людские потери еврейского населения в послевоенных границах СССР в годы Великой Отечественной войны // Вест. Евр. університета в Москві. 1995. № 2;
111. Людские потери СССР в период Второй мировой войны: Сб. статей. С.-Петербург, 1995;
112. Кабузан В. М. Эмиграция и реэмиграция в России в XVIII – начале XX в. Москва, 1998;
113. Население России в XX веке: Истор. очерки. Т. 2. Москва, 2001;
114. Малиновська О. А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями. К., 2004;
115. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения: 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. Москва, 2006.

116. Шибает В. П. Этнический состав населения Европейской части Союза ССР // Тр. Комиссии по изучению племенного состава насел. СССР и сопредел. стран. Ленинград, 1930;
117. Українська людність СРСР // Пр. Укр. наук. інституту. Т. 1, сер. статист., кн. 1. Варшава, 1931;
118. Хоменко А. Національний склад людності УСРР. Х., 1931;
119. Кабузан В. М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. Москва, 1963;
120. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР: статистико-картографічне дослідження. К., 1965;
121. Кабузан В. М. Чисельність і склад населення південної частини Бессарабії в першій половині XIX ст. // УІЖ. 1968. № 8;
122. Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у 18 ст. // Істор. джерела та їх використання. 1969. Вип. 4;
123. Моця О. П. Питання етнічного складу населення давнього Києва (за матеріалами некрополів) // Археологія. 1979. Вип. 31;
124. Брук С. И. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. // Сов. этнография. 1981. № 5;
125. Брук С. И., Кабузан В. М. Динамика численности и расселения русского этноса (1678–1971 гг.) // Там само. 1982. № 4;
126. Кабузан В. М. Народы России в XVIII веке: численность и этнический состав. Москва, 1990;
127. Наулко В., Чорна Н. Динаміка чисельності і розміщення українців у світі (XVIII–XX ст.) // НТЕ. 1990. № 5;
128. Зарубіжні українці. К., 1991;
129. Шевченко А. Етнічні аспекти міграційних процесів в Україні // Етнонац. процеси в Україні: історія та сучасність. К., 2001;
130. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения: 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнич. и полит. границ укр. этноса. Москва, 2006.
131. Авдієнко М. Народна освіта на Україні. Х., 1927;
132. Його ж. Письменність людності України. Х., 1930;
133. Всесоюзная перепись населения 1937 г.: краткие итоги. Москва, 1991;
134. Онопрієнко В. І. Історія української науки XIX–XX ст.: Навч. посіб. К., 1998;
135. Ніколаєнко С. М. Стратегія розвитку освіти України: початок XXI століття. К., 2006;
136. Чернікова Л. Ф. Розвиток освіти в сучасній Україні: освітньо-правовий аспект // Культура народів Причорномор'я. 2014. № 266.

Бібліографічний опис:

Населення України / О. М. Гладун, Н. В. Кулик, О. П. Рудницький // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-71298>. – Останнє поновлення : 19 черв. 2023.

2001-2024 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).